

90^{yil}
TDIU

**Z.MAMADIYAROV,
M.MAXMUDOVA, M.KURBONBEKOVA**

BANK ISHI

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSTITETI

Z.Mamadiyarov, M.Maxmudova, M.Kurbonbekova

BANK ISHI

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim
vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan**

(1-jild)

TOSHKENT – 2021

UO‘K:336.5(07)

KBK 65.262.1

Z.Mamadiyarov, M.Maxmudova, M.Kurbonbekova
Bank ishi. Darslik. – T.: «Innovatsion rivojlanish
nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 160 b.

ISBN 978-9943-7396-2-8

«Bank ishi» faniga bag‘ishlangan navbatdagi darslikda oddiy va sodda tilda, savol va javob tariqasida bank tizimi to‘g‘risida tushuncha, bank ishi fanining predmeti va obykti, uning faoliyatidagi tavakkalchilikni baholash, bank kreditini berish siyosati, bankning investitsion funksiyalari va bank menejmenti kabi masalalar yoritilgan.

Darslik “Bank ishi” fanlari dasturlari asosida tayyorlangan.

Darslikda bank ishiga taalluqli savollar va javoblar bilan birgalikda har bir bo‘lim bo‘yicha alohida tayanch iboralar va nazorat savollari keltirilgan.

Darslik oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimida iqtisodchi mutaxassislar, bank xodimlarini tayyorlovchi o‘quv yurtlari va fakultetlarida hamda biznes maktablarida o‘quv mashg‘ulotlari, ilmiy seminarlar va suhbatlar, treninglar uyushtirish uchun mo‘ljallangan.

UO‘K:336.5(07)

KBK 65.262.1

Taqrizchilar: A.Burxanov – i.f.d., professor;

A.Omonov – i.f.d., professor.

ISBN 978-9943-7396-2-8

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

Bank sohasidagi hozirgi holat tahlili bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda qator tizimli muammolar soha rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan edi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-mayda qabul qilingan “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni ushbu masalalarni yechishga qo‘yilgan muhim qadam bo‘ldi.

Bugungi kunda banklar tomonidan ko‘rsatilayotgan moliyaviy xizmatlarning ommabopligini oshirish, banklarning hududlarga kirib borishini kengaytirish va barcha aholi punktlarida bir xil turdagi xizmatlar ko‘rsatilishini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha choralar ko‘rilishi lozim. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida O‘zbekiston bank tizimi ishonchliligi va barqaror rivojlanishini ta‘minlash hamda tashqi inqiroz holatlarining salbiy ta‘siriga uchramaslikning oldini olish muhim ahamiyatga egadir. Shunga qaramasdan, hozirgi kunda banklarda bozor talablariga mos keluvchi xizmat turlarini tatbiq qilish, mijozlarning talab va takliflarini hisobga olish, ularga xizmat ko‘rsatishning yangi usullarini joriy etish, yangi kredit vositalarini qo‘llash, turli kredit institutlarini tashkil etish bilan bog‘liq islohotlarni yanada jadallashtirish zarurligini yuzaga keltirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini yuqori va barqaror sur‘atlarda o‘shirishini va raqobatbardoshligini ta‘minlash mamlakat bank tizimining va uning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan tijorat banklari faoliyatining barqarorligini ta‘minlash zaruriyatini yuzagakeltiradi. Bu esa “Bank ishi” fanini o‘rganishga nisbatan yangi talablarni qo‘yadi.

Ushbu darslikda tijorat banklari faoliyatining barcha soha va yo‘nalishlari, xususan, banklarning aktiv va passivlari, likvidliligi, to‘lovga qobilligi va moliyaviy barqarorligi, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish masalalari o‘z aksini topgan.

“Bank ishi” fanining maqsadi bo‘lib, talabalarda tijorat banklari tomonidan mijozlarga ko‘rsatilayotgan moliyaviy xizmatlar, banklarning likvidliligi, to‘lovga qobilligi, moliyaviy barqarorligini

ta'minlash yo'llari, Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha chuqur bilim va ko'nikmalarni hosil qilishdan iborat.

Bu fanning maqsadi va vazifasi talabalarni bank tizimida mustaqil faoliyat yuritishga tayyorlash va hozirgi sharoitda mustaqil qarorlar qabul qilish ko'nikmasini vujudga keltirishdan iboratdir.

"Bank ishi" fani bank tizimi uchun iqtisodchi bankirlarni tayyorlashda yetakchi maxsus ixtisoslik fani hisoblanadi. Unda bank ishining aniq masalalari, bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditni rivojlantirish qonuniyatlari, kreditning asosiy tamoyillari asosida xo'jalik subyektlarini kreditlash, kredit resurslari va kreditlarni boshqarish asoslari, mijozning kreditga layoqatliligi, likvidliligi, tijorat banklarining likvidligi, foydasi, valyuta va boshqa operatsiyalarini, banklarning foiz siyosati va risklari kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Bank ishi fani Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining korporativ boshqaruv fakulteti 2-4 kurs talabalariga asosiy mutaxassislik fani sifatida o'qitiladi.

"Bank ishi" fani institutda o'rganiladigan boshqa iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog'liqdir. "Bank ishi" fanini chuqur va mukammal egallab olish uchun talabalar quyidagi fanlar bo'yicha bilimlar olishlari zarurdir: "Pul, kredit va banklar", "Bank statistikasi", "Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish", "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari", "Bank auditi", "Banklarda buxgalteriya hisobi va operatsion texnika", "Moliyaviy va boshqaruv tahlili", "Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish", "Bank menejmenti va marketingi" va boshqalar.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan 32 ta tijorat banklarining bajarayotgan operatsiyalari va ko'rsatayotgan xizmat turlari hamda ajratayotgan kreditlari iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatiga ega. O'z navbatida, iqtisodiyotda tarmoqlarini rivojlantirishda bank tizimi asosiy bo'g'indir. Shunga ko'ra, bank ishi faoliyatida ish yuritadigan mutaxassislarga alohida talablar qo'yiladi. Bank ishi fani asosiy ixtisoslik fani hisoblanib, iqtisodiyot bo'g'imining ajralmas qismi hisoblangan bank timiziga kadrlar yetkazib berishda muhim rol o'ynaydi.

Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar va virtual stendlardan foydalaniladi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulot darslarida

mos ravishdagi ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Talabalarning "Bank ishi" fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, fanni o'zlashtirish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalangan holda ba'zi tijorat banklar faoliyatida qo'llaniladigan mijozlarni kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish, xo'jalik subyektlari o'rtasida hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq kompyuter dasturlari bilan tanishadilar. Fanning ba'zi mavzularini yoritishda audio va video texnikadan foydalaniladi.

1-MAVZU. BANK ISHI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Bank ishiga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o‘zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko‘ra, ilg‘or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalar qo‘llash orqali faoliyat olib bormoqdalar.

Fanni o‘qitishning predmeti – bank tizimi va banklar faoliyati bilan bog‘liq jarayonlar, metodlari – klassik yondashuv, matematik, analitik-statistik, tahlil, qiyosiy-tahlil va boshqa usullar hisoblanadi.

Talabalar fanni o‘rganish davrida har bir o‘tiladigan mavzu bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan so‘raladigan “tayanch” ibora, test savollariga javob berib, tegishli masalani yecha olishi; o‘qish davrida yozma nazorat ishlarini bajarishi va referatlar tayyorlashi;

fanni o‘zlashtirish natijasida va kelajakda talaba bank faoliyatida bo‘ladigan o‘zgarishlarni tahlil qilishni bilishi lozim.

Aynan shular «Bank ishi» fanining **predmeti** bo‘lib hisoblanadi. Bank va uning turli ko‘rinishlari «Bank ishi» fanining o‘rganish **obyekti** bo‘lib hisoblanadi.

Har qanday fan o‘z obyektini ma‘lum usullarni qo‘llash yordamida o‘rganadi. Bank faoliyati, undagi sir-sinoatlarni ilmiy asosda o‘rganish, tahlil qilishda «Bank ishi» fani quyidagi **usullardan** foydalanadi

Bank faoliyatini tashkil qilish va bank tarkibi. Banklarning bajaradigan vazifalari va ko‘rsatadigan xizmatlari hajmi ularning katta-kichikligiga hamda ustav kapitalining hajmiga bog‘liq. Ular uch xil bo‘ladi: mayda, o‘rta va yirik banklar (ustav kapitalining hajmiga qarab bo‘lishi mumkin).

Kichik va o‘rta banklar asosan mayda va o‘rta hajmdagi xo‘jalik subyektlariga xizmat ko‘rsatib, bu banklarning asosiy vazifasi xususiy shaxslardan depozitlarga mablag‘larni qabul qilib olish, mayda korxonalariga turli kreditlar va qarzlarni berishdan iborat. Bunday banklar quyidagi tashkiliy chizmaga ega.

Kichik va o‘rta banklar faoliyatini rahbarlar (direktorlar) Kengashi nazorat qiladi va bank rahbari muntazam ravishda rahbarlar (direktorlar) Kengashi oldida hisobot berib boradi. Mayda va o‘rta

banklar faoliyatining yaxshi-yomon bo'lishi ular joylashgan hududga hamda mijozlar sifatiga bog'liqdir. Bunday banklar asosan juda yuqori bo'lmagan tavakkalchilik bilan ishlaydilar.

Yirik banklarning tuzilishi mayda banklar tuzilishidan umuman farq qiladi.

Ular odatda bank-xolding kompaniyalariga, ya'ni bir nechta yirik banklar va moliya institutlari uyushmasiga bo'ysunadi. Ularning aksiyadorlari aksiyadorlar Kengashini saylaydilar va bu Kengash bank-xolding kompaniyalariga qarashli moliya institutlari ustidan nazorat olib boradi. Bank-xolding kompaniyasi Kengashining bir nechta a'zolari bu kompaniyaga qarashli banklar Kengashlarining a'zolari ham bo'lishlari mumkin.

Yirik banklarning eng katta muammosi – boshqarish muammosidir: rahbariyat o'zining banki faoliyati haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'ladi, lekin bo'limlar faoliyatlari bilan yaxshi tanish bo'lmaydilar. Bank xizmatlari keng qamrovli bo'lganligi tufayli mavjud jiddiy muammolar haftalar, hatto oylar davomida sezilmasligi mumkin.

“Bank” deb, pul mablag'larini yig'uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi.

Banklar paydo bo'lishining asosi bo'lib tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovlar-pul munosabatlarining bo'lishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda banklarning ham bo'lishini taqozo qiladi.

Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida, ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan subyektlarga ssudalar berishgan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

“Bank” so'zi italyanча “banca” so'zidan olingan bo'lib, “stol”, aniqrog'i “pullik stol” degan ma'noni anglatadi. O'rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetalarni stol ustiga qo'yib hisob-kitob qilganlar.

XII asrlarda Genuyada pul almashtiruvchilarni “bancherii” deb atashgan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamasa va o'z ishiga

mas'uliyatsizlik qilsa, u o'tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni "Banco rotto", ya'ni "bankrot" deb atashgan. Bizga ma'lum bo'lgan "bankrot" so'zi ham ital'yancha "banca" so'zidan olingan.

Banklar bajaradigan funksiyalar ularning bajaradigan vazifalariga qarab turli xil bo'lishi mumkin. Bu mavzuda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funksiyalar to'g'risida gapirib o'tmoqchimiz. Keyingi mavzularda biz alohida-alohida olingan holda birinchi va ikkinchi zveno banklarining funksiyalari to'g'risida fikr yuritamiz. Shunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylantirish;

- kredit munosabatlarida vositachilik qilish; -to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;

- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Xalq xo'jaligidagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish – banklarning ilk funksiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funksiyaning amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, huquqiy va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladilar, ikkinchi tomondan bu mablag'lar banklarning kreditlash qudratini tashkil qiladi va shu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalarini olib boradi. Vaqtincha bo'sh pul mablag'lar banklar ishtirokisiz bir korxonalar (tarmoq) tomondan ikkinchi korxonalar (tarmoq)ga vaqtincha foydalanishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

birinchidan, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga berilishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutanosiblik bo'lishi mumkin; *ikkinchidan*, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin; *uchinchidan*, banklar ishtirokisiz korxonalarini to'g'ridan to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy ahvolini to'liq o'rgana olmasligi mumkin.

Qarz oluvchining to'lovga layoqatsiz bo'lishi, kreditor korxonaning ham moliyaviy ahvolidan yomonlashuviga va boshqa salbiy

hollarga olib kelishi mumkin.

Xalq xo'jaligidagi barcha bo'sh mablag'larning bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan muddatda kredit berishga imkoniyat yaratiladi. Undan tashqari, bank korxonalarining to'lovga layoqatliligini har tomonlama tahlil qilishi, ularning moliyaviy ahvolini yaqqolroq baholab bera olishi mumkin.

Iqtisodiy rivojlanishining o'sishi, bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi.

Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyojni qoplashga yo'naltiriladi. 60-yillardan boshlab banklar yirik mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag'larni jalb qilish miqyosini, iste'mol uchun kreditlar berish ko'lamini kengaytirdi. To'lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o'z mijozlarining topshirig'iga asosan to'lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisob varaqlariga mablag'larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobini olib boradi, mijozlarga pul mablag'larini beradi. Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va boshqa mamlakat bilan qiyinchiliksiz o'z mablag'larini bank orqali o'z hisobvaraqaasidan boshqa korxonaga hisobvaraqaasiga yoki boshqa mamlakat bankiga o'tkazishi mumkin. Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbai faqat vaqtincha bo'sh mablag'lar va kapital bo'lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg'armalardan ko'p bo'lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin. Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar – banknotalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish depozitlar yaratish yo'li bilan to'laqonli pullar o'rnini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi.

Nima uchun banklarning faoliyati davlat tomonidan qattiq nazorat qilinadi? Buning sababi shundaki, banklar azaldan xalqning, avvalo, xususiy shaxslar va oilalarning mablag'lari saqlanadigan joydir. Davlat banklar ishini nazorat ostiga olib va tartibga solish orqali hamisha omonatchilar va kreditorlarni moliyaviy yo'qotishdan himoya qilishga

va banklarning inqirozga yuz tutishi tufayli kelib chiqadigan oqibatlardan saqlashga harakat qiladi.

Bir bankning inqirozga uchrashi tufayli o'nlab va yuzlab korxonalar, ko'p minglab oddiy omonatchilar juda qiyin moliyaviy ahvolda qolishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunida bankka quyidagicha ta'rif berilgan:

«Bank – tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblana-digan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish;
- qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish;
- investitsiyalash uchun foydalanish;
- to'lovlarni amalga oshirish .

Demak, bank – bu pul mablag'larini o'zida mujassamlashtiruvchi va jang'aruvchi, kredit beruvchi, pul hisobini olib boruvchi, pul va qimmatli qog'ozlarni emissiya qiluvchi, oltin va chet el valyutalari bilan operatsiyalarni bajaruvchi yirik muassasadir.

Ko'pgina moliya institutlari, shu jumladan, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi dilerlar, broker firmalari, sug'urta kompaniyalari ko'proq o'zlarining ko'rsatgan xizmatlari bilan banklarga tenglashishga va bankka xos ishlar bilan shug'ullanishga harakat qiladilar.

Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, o'z vaqtida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish va xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya, ham hisob-kitoblar, ham kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarining bir joyda monopollashuvi Davlat bankini boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Tovar-pul munosabatlarining vujudga kelishi va ularning rivojlanib borishi banklarning paydo bo'lishiga asos soldi. O'rta asrlarda banklar dastlab puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida qarz so'ragan subyektlarga vaqtinchalik foydalanishga bergan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishga olib kelgan.

Dastlab, jirobanklar nomi bilan XVI asrlarda (aniqrog‘i 1587-yilda) Florensiya va Venetsiyada kichik banklar vujudga kela boshlagan. Ular turli shaharlar va mamlakatlarning pul belgilarini almashtirishga ixtisoslashgan bo‘ladilar. Keyinchalik shunday banklar Amsterdamba (1605-y), Gamburgda (1618-y), Milanda, Nyurn-bergda, Genuyada vujudga kelgan. Bu banklar asosan o‘z mijozlari-savdogarlarga xizmat qilgan. Ular asosan, o‘z mijozlari o‘rtasidagi hisob-kitoblarni naqd pulsiz amalga oshirishgan.

Tarixda birinchi yirik bank 1694-yilda Angliyada tashkil etilib, unga davlat nomidan banknotlar chiqarishga ruxsat berilgan. U bank aksiyador-emission bank hisoblangan. Keyingi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, xususan, sanoatning rivojlanishi natijasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil qilina boshlanadi.

Natural xo‘jalik munosabatlarining tugashi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pullik hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo‘l ochdi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi yollanma mehnatni borgan sari ko‘p jalb qilishga olib kelgan. Yollanma mehnat uchun haqning pul shaklida to‘lanishi doimiy pul aylanishini yuzaga keltiradi. Pul aylanishi esa muayyan boshqaruvni talab qildi. Bu vazifani banklar bajara boshladi.

Shunday qilib, banklar mablag‘larni yig‘ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali harakatini boshqara boshladi.

XX asrning boshlarida yirik Yevropa mamlakatlarida o‘zining ko‘p filiallariga ega bo‘lgan, yirik sanoat monopoliyalari bilan uzviy bog‘liq faoliyat ko‘rsatayotgan banklar vujudga keldi. Bankning operatsiyalari va taklif qilinayotgan xizmat turlari, kreditlarning sifati va miqdori, bank sarmoyasining yetarliligi, mijozlarga ko‘rsatilayotgan xizmatlarning sifati doimo nazoratchilar tomonidan puxta tekshiriladi.

Banklar kreditlar berish yoki to‘sqinliksiz sarf qilinadigan depozitlar hisobiga o‘z investitsiya faoliyatlarini amalga oshirish yo‘li bilan pul ishlash imkoniyatiga ega bo‘lganliklari tufayli ham qattiq nazorat ostida bo‘ladilar. Hosil qilinayotgan pul miqdorining o‘zgarishi iqtisodiyot holatiga ta‘sir ko‘rsatadi, ya‘ni pul qadrsizlanishining kuchayganligi yoki ortganligi aniqlanadi.

Banklar ustidan kuchli nazorat borligining yana bir sababi shuki, ular xususiy shaxslar va firmalarga kreditlar beradilar va bu yo‘l bilan iste‘mol xarajatlarini va investitsiya talablarini qondiradilar.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasi banklar tizimi o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksiga, O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga va xususan, «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunlarga amal qiladi.

«O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonun 1995-yil 21-dekabrda, «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonun esa 1996-yil 25-aprelda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan.

«O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonun 9 bobdan tashkil topgan bo‘lib, 60 ta moddadan iborat.

Bu qonunda Markaziy bankning huquqiy maqomi, bosh maqsadi va asosiy vazifalari, hisobdorligi, mustaqilligi, tashkiliy tuzilishi, hukumat organlari bilan munosabatlari, moliyaviy ahvoli, boshqaruvchining vakolatlari, pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlari, tijorat banklarini qayta moliyaviy ta‘minlash, valyutani tartibga solish, bajaradigan operatsiyalar, majburiy zaxira talablari, banklarni nazorat qilish va ular faoliyatini tartibga solish vakolatlari, tijorat banklariga nisbatan qo‘llaydigan chora va sanksiyalar va banklar bilan o‘zaro munosabatlar belgilangan.

Markaziy bank me‘yoriy hujjatlar va yo‘riqnomalarni ishlab chiqish huquqidan to‘liq foydalangan holda, bu yo‘nalishda o‘z faoliyatini juda faollashtirmoqda. Markaziy bank tomonidan hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimidagi banklar faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlar to‘plami tayyorlangan bo‘lib, bu to‘plam Respublika banklarida bank hisob varaqlarini ochish tartibi, banklarni ro‘yxatga olish va ularning faoliyatini litsenziyalash, banklarning chet el valyutalari bilan bajaradigan operatsiyalari, hisob- kitoblarni amalga oshirish, faktorining, moliyaviy lizing, konsalting operatsiyalarini amalga oshirish, qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarni bajarish tartiblari va boshqalarni o‘z ichiga oladi. «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonun 6 bobdan va 44 moddadan tashkil topgan.

Bu qonunda bank faoliyatining subyektlari va ular faoliyatining huquqiy asosi, banklar operatsiyalari, banklarni tashkil qilish va tugatish, banklarning mustaqilligi, davlat va banklarning mas‘uliyatini chegaralab qo‘yilishi, ularning pul mablag‘larini zaxiralash va

umumiy iqtisodiy me'yorlarga rioya qilish sohasidagi burchlari, bankka aloqador shaxslar bilan tuziladigan bitimlardagi chegaralar, banklarning hisobot va boshqa axborotlarni taqdim etish majburiyatlari, banklarning o'z mijozlari oldidagi javobgarligi, banklarda hisob-kitob va ularni nazorat qilish tartiblari belgilangan.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga ko'ra, banklar aksiyadorlik jamiyati tarzida tashkil qilinadi. Bank ustavida bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va manzili, operatsiyalari ro'yxati, boshqaruv organlari, ularni tashkil qilish tartibi, bank auditini o'tkazish tartibi ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Nazorat savollari:

1. Bank ishi» fani nimani o'rganadi?
2. «Bank ishi» fani qanday usullardan foydalanadi?
3. Bank deganda nimani tushunasiz? Nobank kredit tashkilotlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Banklarning rivojlanish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
5. O'zbekiston Respublikasida bank tizimi qanday tashkil etilgan?
6. Bankning hozirgi zamon iqtisodiyotidagi roli qanday?
7. Bank qanday xizmatlar ko'rsatadi?
8. Nima uchun banklar pul ishlaydi, qarz olish bilan birga qarz ham beradi?
9. So'nggi yillarda bank ishida qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda? Bank boshqaruvchilari o'zlarini qanday tutishlari lozim?
10. Yangi bank ochish uchun nimalar talab qilinadi?

2-MAVZU. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA BOSHQA KREDIT MUASSASALARI

Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi iqtisodiy mustaqillik sari qo‘yilgan ilk qadam bo‘ldi. Mustaqil yosh davlatimiz siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bank tizimini isloh qilishning dastlabki bosqichida 1991-yilda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni bozor sharoitlariga mos banklar institutini vujudga keltirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilab berdi.

Mazkur qonunga muvofiq sobiq SSSR davlat bankining hududiy bo‘-limi O‘zbekiston Respublikasining Markaziy bankiga aylantirildi va u bevosita davlat boshchiligida bank tizimini isloh qilishni boshladi. Juda qisqa muddat ichida respublikamizda ikki pog‘onali bank tizimi vujudga keltirildi.

«O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligidagi ikki bosqichli bank tizimini tashkil qilish respublikaning iqtisodiy mustaqillikka erishish hamda bozor munosabatlariga o‘tish ehtiyojlariga mos keladi», ya’ni ikki pog‘onali bank tizimining yuqori pog‘onasining bosh maqsadi milliy valyuta – so‘mning barqarorligini ta’minlashdan iborat bo‘lgan Markaziy bank, quyi pog‘onasini esa bevosita mijozlar bilan ishlovchi tijorat banklari tashkil etadi.

1991-yilda qator banklar shakllana boshladi. Ular O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining o‘zgaruvchan sharoitlarida faoliyat yuritib, zamonaviy ish uslublarini o‘zlashtirgan holda tobora yangi qirralarga ega bo‘la bordi. 1991–1992-yillar banklar faoliyatiga doir qarashlarda chinakam burilish yillari bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining qabul qilinishi ikki darajali bank tizimining tarkib topishi va mamlakat Markaziy banki zimmasiga yangi vazifalar yuklanishi uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Uning oldiga pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimi hamda to‘lov tizimini shakllantirish vazifalari qo‘yildi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish endi tashkil etiladigan, zamonaviy tamoyil va talablar asosida faoliyat yurituvchi ixtisoslashgan tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishi lozim edi.

1993–1994-yillarda bank tizimidagi islohotlar davom etdi. 1994-yilning 1-iyulidan eʼtiboran milliy valyuta – soʻmning muomalaga kiritilgani mustaqil bank tizimining, umuman, Oʻzbekiston iqtisodiyotining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu Markaziy bank oʻz faoliyatida toʻliq mustaqil boʻlganini, kelgusida bozor instrumentlari orqali milliy pul tizimini tartibga solish samarali tashkil etilishiga yordam berishi mumkin ekanini anglatar edi. Aynan shu vaqtdan boshlab Markaziy bankning pul-kredit siyosatini yuritish, valyutaga oid ishlarni tartibga solish, bank faoliyatini boshqarish va keyinchalik samarali toʻlov tizimini yaratish boʻyicha faoliyati toʻlaqonli ravishda milliy valyutaning barqarorligini taʼminlashga qaratildi.

Bank tizimiga taalluqli ikki asosiy hujjat – “Oʻzbekiston Respublikasining Markaziy banki toʻgʻrisida”gi hamda “Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonunlarining ishlab chiqilishida rivojlangan moliya tizimiga ega mamlakatlar tajribasi inobatga olinganini alohida taʼkidlash joiz. Mazkur qonunlar, shuningdek, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish toʻgʻrisida”gi Qonun nodavlat banklarning xususiy va aksiyadorlik-tijorat shaklida tashkil etilishiga qulay huquqiy sharoit yaratdi. Bu davrda bank tizimi rivojiga alohida taʼsir etgan ikki omilni ajratib koʻrsatish mumkin. Birinchisi, olib borilgan islohotlar natijasida 1996-yilda Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar boshqaruv va bank nazoratining toʻla huquqli organi boʻldi. Ikkinchisi, Oʻzbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi – tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini aniq-puxta belgilab berdi. Unda bank aktivlarini diversifikatsiyalash va xorijiy kapital jalb qilish asosida universal tijorat banklarini shakllantirish prinsiplari mustahkamlangan.

Bu davrda iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga xizmat koʻrsatuvchi kredit-moliya tashkilotlari tashkil etildi. Bunday ixtisoslashuv qishloq xoʻjaligi, avtomobil sanoati, aviasozlik kabi xalq xoʻjaligining muayyan soha va tarmoqlarini moliyalashtirish zarurati bilan bogʻliq edi. Kelgusida ixtisoslashgan banklar oʻz operatsiyalari va mijozlari doirasini mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining yangi darajasi va biznes-muhit talablariga koʻra kengaytira boradi.

Mazkur davrda Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank sektorini boshqaruvchi va nazorat qiluvchi organ sifatida

shakllanish jarayonlari davom etdi. Bank tizimiga taalluqli qonunchilik bazasi sifat jihatidan yangilanib, xalqaro bank amaliyoti bilan muvofiqlashtirildi.

Ushbu yilda islohotlarning strategik yo‘nalishlaridan biri bank sektorida xususiy kapital oqimini rag‘batlantirishdan iborat bo‘ldi.

Mazkur jarayon 1997-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni e‘lon qilinganidan so‘ng jadallashdi. Unda jismoniy shaxslarning 50 foizdan kam bo‘lmagan ulushi bilan banklar ochish uchun imtiyozlar taqdim etish ko‘zda tutilgan edi. 1997-yil bank tizimining rivojlanish tarixida bank faoliyatida axborot tizimlarini joriy etish boshlangani bilan ahamiyatlidir. Ma‘lumki, o‘sha vaqtgacha respublika hududida amaldagi barcha hisob-kitoblar kun bo‘yi olib borilar edi. 1997-yilning mart oyidan yangi dasturiy ta‘minot joriy etilib, barcha hisob-kitoblar avtomatik rejimda amalga oshirila boshlandi. Bu esa to‘lovlarni respublika tashqarisida 15 daqiqa mobaynida, Toshkentdan chekka joylarda atigi 3 daqiqada amalga oshirish imkonini berdi.

Aynan o‘sha vaqtda hisob-kitoblar mexanizmi ishlab chiqildi va banklararo elektron to‘lovlarning zamonaviy tizimi joriy etildi. Banklarga o‘sha vaqtdagi noyob imkoniyat–kompyuter va telekommunikatsiya uskunalari xarid qilish va departamentlarni ular bilan jihozlash imkoniyati berildi. Ular mablag‘larni o‘z faoliyati uchun zarur uskuna-anjomlarni modernizatsiya qilishga yo‘naltirishi hisobga olinib, qator soliq to‘lovlaridan ozod qilindi.

Shu tariqa, moliyaviy va iqtisodiy axborotning sifat jihatidan yangi iste‘molchilari – mahalliy va xorijiy investorlar paydo bo‘ldi.

Uzoq yillar davomida jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o‘sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko‘rsatadigan xizmatlari ko‘lamining kengayib borishiga, jamiyat a‘zolarining pulga bo‘lgan talabining oshib borishiga olib kelgan. Davlat, jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatini muvofiqlikda olib borish, davlat va jamiyat a‘zolarining pul mablag‘lariga bo‘lgan talablarini qondirgan holda davlatning iqtisodiy jihatdan o‘sishi va barqarorligini ta‘minlash maqsadida banklar o‘rtasida bajariladigan funksiya va operatsiyalar ko‘lami taqsimlana borgan, ya‘ni davlat nomidan, davlat manfaatlarini himoya qilgan

holda faoliyat ko'rsatuvchi banklar va alohida jamiyat a'zolari bilan ishlovchi banklar yoki yuqoridagi ikki yo'nalishni ham o'zida mujassamlashtirgan banklar (oxirigisiga sobiq Sovetlar davridagi Davlat bankini kiritish mumkin) shakllana borgan.

Hozirgi zamonda jahonda umum qabul qilingan tizim bo'lib ikki pog'onali bank tizimi xizmat qiladi va u davlat Markaziy banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.

Markaziy Bank banklarning banki sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini ikkinchi pog'ona – tijorat banklari tizimiga nisbatan bajaradi. Markaziy bank majburiyatiga tijorat banklarining har kunlik faoliyatiga aralashish kirmaydi. Markaziy bank tijorat banklarning me'yoriy boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatliliigi va likvidliligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi kerak. Bularning barchasi nazorat me'yorlari tizimi yordamida amalga oshirilib tijorat banklari pog'onasiga yetkaziladi.

Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomaladagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflyasiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash va iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratishi kerak. Bunda Markaziy bank emission bank vazifasini bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi.

Markaziy bank yana tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borishga imkoniyat yaratadi.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi – bu xalq xo'jaligi va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in bo'lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob va kredit operatsiyalarini amalga oshirish va xizmatlar ko'rsatish hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Mustaqillikka erishilgunga qadar O'zbekiston bank muassasalari

sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga, bu banklar sobiq Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR Davlat banki, SSSR qurilish banki va SSSR Tashqi savdo bankini va Davlat Mehnat omonat- jamg'arma kassalarini o'z ichiga olardi. Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish, xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya funksiyalarini, ham hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga monopollashuvi Davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimining qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa, bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichi davlat bankining yangi tuzilmasini tashkil etish bilan boshlandi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklari;

- ixtisoslashtirilgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;

- iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari, uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rni saqlab qolgan holda korxonalar va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi. Ya'ni bankning emission faoliyatini kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yiladi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan

banklar: Sanoat qurilish banki, Kommunal qurilish va Sotsial taraqqiyot banki, Agrosanoat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki tashkil qilinib xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalar tobora yaqinlashdi, Ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi, shuning uchun ham bank tizimini yanada takomillashtirish obyektiv zaruriyatga aylandi.

1988-yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimi tashkil etila boshlandi. Lekin bu davrda, markazlashtirilgan rejalashda Markaziy bankning roli hali ham yuqori,sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga real asos 1991-yil 15-fevralda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni asosida yuzaga keldi. Bu qonunga asosan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot beradi. Bu qonunni amalga tadbqiq etish, asosan, Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng boshlandi.

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich yo'lini tanlaganligi bois, 1996-yilda Respublika Prezidentining «Bank auditi tizimini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan «Artur Andersen», «Deloyt end tush», «Key Pi Em Ji- (KRMG)», «Ernest end Yang», «Kupers end Laybrand» kabilar yetakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustahkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi va

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995-yil 21-dekabrda bank faoliyatining huquqiy va me'yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» va 1996-yil 25-aprelda «Banklar va bank

faoliyati to‘g‘risida»gi Qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishning **uchinchi bosqichi** 1997–2000-yillarni o‘z ichiga olib, unda banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik - tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirish ko‘zda tutiladi.

Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 24-apreldagi «Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmonning qabul qilinishi bilan yanada faollashadi. Mazkur Farmonga ko‘ra, nizom jamg‘armasida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo‘lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi. Natijada, so‘nggi yillar ichida xususiy banklarning soni keskin ko‘payib, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun dastlabki ruxsat berilganlari bilan qo‘shib hisoblaganda 20 taga yetdi. Hozirgi paytda respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklarining deyarli yarmi xususiy banklar hisoblanadi.

Bank tizimiga xususiy kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora-tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aksiyadorlik tijorat banklarini faoliyatini takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 1998-yil 2-oktyabrdagi Farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Mazkur farmon tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuini belgilab berdi.

Ushbu farmon asosida amalga oshirilgan islohotlar natijasida mamlakatimizda har tomonlama mustahkam bank tizimi, xalqaro andozalarga mos keluvchi zamonaviy bank nazorati va banklar faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmi yaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1999-yil 15-yanvardagi Qaroriga asosan bank tizimini barqarorligini safarbar etish, iqtisodiyotni kredit bilan ta‘minlashda banklarning ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi. 1991–2000 yillar mobaynida

yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to‘rtinchi bosqichini** belgilab berdi. Bu bosqich O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2000 yil 21 martdagi Farmoni va Vazirlar Mahkamasinig «Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 2000 yil 24 martdagi qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bu hujjatlarga asosan quyidagilar **mazkur bosqichning asosiy vazifalari** qilib belgilandi:

- bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;
- bank tizimi va uning bo‘g‘inlari rivojlanishini rag‘batlantirish;
- bo‘sh turgan mablag‘larni bankka jalb qilish va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;
- banklarning iqtisodiyotni aniq sektorida ishlayotgan korxonalarni, xususan dehqon, fermer xo‘jaliklarini hamda kichik va o‘rta biznes subyektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;
- banklarni investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o‘zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo‘lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligida 37 tijorat banklarini (1-ilovaga qarang) o‘z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohotlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari

Markaziy bank mazkur tizimning bosh banki bo‘lib, pul-kredit

siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta'minlovchi muassasa hisoblanadi. 1995-yil 21-dekabrda «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» gi Qonuni qabul qilindi.

Markaziy bank maqomi va maqsadlari «O'zbekiston Respublikasining Markaziy Banki to'g'risida»gi O'onunning 1-moddasida belgilangan: «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki – iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi, O'zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan va o'z nomi yozilgan muhriga ega».

Qonunning 3-moddasida «Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat» deb qayd qilinadi. Narxlarning barqarorligini ta'minlash va milliy pul birligini xorijiy valyuta bozorlarida ayirboshlash kursining barqaror bo'lishiga erishishni ko'zda tutuvchi bu maqsad davlatning iqtisodiy siyosatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o'rni juda muhim ekanligini belgilaydi.

Mamlakatda pul muomalasi samarali bo'lishi va moliya muassasalari faoliyatining ishonchliligi pul-kredit, valyuta siyosati strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish hamda amalga oshirishda uning mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamlash zarurligini taqozo etadi. Mamlakat xalq xo'jaligini kreditlash ko'rsatkichlarini tijorat banklarini qayta moliyalashga doir kredit hajmlarini va foiz stavkalarini belgilash yo'li bilan tartibga solish, valyuta-kredit siyosatini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqil siyosiy sohasi hisoblanadi. Mustaqil siyosat esa pul va valyuta bozorida yuzaga kelayotgan vaziyatni, ichki bozordagi makroiqtisodiy shart-sharoitni, tashqi omillarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu holat qonunning 6-moddasida «Markaziy bank o'z vakolatlari doirasida qaror qabul qilishda mustaqildir» deb tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

Qonunning 2-moddasiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs sifatida ko‘chmas mulk va moliyaviy resurslarga egalik qiladi. Bu hol uning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlaydi va mustaqil pul-kredit siyosatini samarali o‘tkazish imkoniyatini beradi.

Narxlarga va ayirboshlash kurslariga ta’sir ko‘rsatadigan hamda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bevosita nazorati va ta’sirida bo‘lmagan turli omillar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy maqsadiga erishishini murakkablashtirishi mumkin. Shunga qaramay, chet el tajribasi shuni ko‘rsatadiki, aynan Markaziy bank makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanish yo‘nalishini, birinchi galda pulning qadrsizlanish sur‘atini va valyuta kursini belgilashni idora qiladi.

Qonunda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga vakolatlar berish bilan bir qatorda, uning uchun ta’qiqlangan faoliyat turlari ham aniq belgilab berilgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat faoliyati bilan shug‘ullanish, muassasa yoki tashkilotlarga moliyaviy yordam ko‘rsatish ta’qiqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxonalar va tashkilotlar faoliyatida bank hamda yuridik shaxslar sifatida ishtirok qilishga ruxsat etilmaydi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank o‘z vakolatlaridan foydalanishda barcha yuridik shaxslarni baravar ko‘rishi lozim.

Milliy valyutaning barqarorligini ta’minlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ulardan eng **asosiy vazifalar** sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;

- O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini yaratish;

- banklar faoliyatini tartibga solish va banklarni nazorat qilish;

- O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zahirasi saqlash va uni boshqarish;

- Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini uyushtirish.

Mazkur vazifalarni bajarish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi yumushlarni ado etishi zarur.

Iqtisodiyotni pul-kredit vositasida boshqarish, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi sifatida uning asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqish va «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi Qonunning 23- moddasiga muvofiq keyingi moliya yili boshlanishiga uzog‘i bilan 30 kun qolganda bu haqda Oliy Majlisga axborot beradi. Markaziy bank pul taklifi hajmini o‘zgartirib, ishlab chiqarishning umumiy hajmiga, bandlik darajasiga va korxonalar faoliyatining o‘shish sur‘atlariga ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyotdagi tanglik davrida pul taklifi hajmining oshirilishi iste‘mol va sarmoyaga bo‘lgan talabning o‘shishiga, binobarin, bandlik, ishlab chiqarish hajmi ortishiga yordam beradi. Pul yuqori sur‘atlarda qadrsizlanayotgan sharoitda Markaziy bank ularni sekinlashtirish zarurligidan kelib chiqib muomaladagi pul miqdorini cheklash siyosatini o‘tkazadi, natijada iqtisodiyotda unga bo‘lgan talab kamayadi, pul bozorlaridagi foiz stavkalari o‘zgaradi, pulning qadrsizlanishi kamayadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatining asosiy yo‘nalishlari, pul massasi o‘zgarishining aniq maqsadli mo‘ljallari va pul muomalasini tartibga solish vositalari qonunning 4-qismida yoritilgan bo‘lib, unda Markaziy bankning pul-kredit operatsiyalari belgilab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlarini bir yilga ishlab chiqadi va ular Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan so‘ng u mukammal dastur sifatida qabul qilinadi. Bu dastur iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorining yillik o‘stirish sur‘atlarining maqsadli ko‘rsatkichlarini, kredit, foiz va valyuta siyosatini amalga oshirish yo‘nalishlarini o‘z ichiga oladi. Umumiy iqtisodiy tahlilning zarurligiga sabab shuki, monetar siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish barcha muhim makroiqtisodiy hodisalar; pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy qismi va mehnat resurslarining bandligi, to‘lov balansi bilan chambarchas bog‘langan. Pul muomalasini boshqarib borish vositalarini quyidagi chizmadan ko‘rish mumkin.

Undan tashqari, Markaziy bank foiz (diskont) siyosatini, targetlash va boshqa usullardan foydalanib pul massasini boshqarib borishi mumkin.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflyasiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy rezervlar me'yorini o'ratib berish siyosatini amalga oshiradi. Minimal zahiralar bu tijorat banklari resurslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy rezerv miqdori tijorat bankining yig'ilgan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zahira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasada, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin. Majburiy zaxira me'yori hozirgi kunda O'zbekistonda 15 foizni tashkil qiladi. Markaziy bank tomonidan zaxira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi. Banklar Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibiga rioya qilinishi uchun javobgardir. «Tijorat banklari tomonidan Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi to'g'risida»gi nizomda belgilangan majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha banklar uchun taalluqlidir. Majburiy rezervlar Markaziy bankda naqd pul yoki omonatlar ko'rinishida, Markaziy bank belgilaydigan tartibda depozitga o'tkaziladi. Majburiy rezerv talablarining me'yorlari yoki tarkibi belgilangani yoki o'zgartirilgani to'g'risidagi ko'rsatmalarda kamida bir oylik muddat ko'rsatiladi, rezervlarning tarkibi yoki miqdoriga doir yangi me'yorlarni banklar ana shu muddatgacha bajarishlari shart. Markaziy bank majburiy rezervlar bo'yicha foizlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qiladi. Zaxira talablarini hisob-kitob qilishda chet el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan mablag'lar hisobga olinmaydi. Majburiy zaxiralarni deponentlash bank vakillik hisob varag'idan pul mablag'larini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Majburiy zaxiralarni turli foyda keltiruvchi aktivlar bilan qoplashga ruxsat etilmaydi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati bu to'g'ridan-to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib

chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash;

- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar lombard kreditlar deyiladi.

- to‘g‘ridan to‘g‘ri kredit berish usuli.

Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo‘lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Remoliyalashtirishning asosiy maqsadi, pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta’sir ko‘rsatishdan iborat. Remoliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi. O‘zbekiston Respublikasida Markaziy bank o‘rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo‘lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarz vositalari.

Markaziy bankda depozitga o‘tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo‘lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va Markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o‘tkazishi mumkin bo‘lgan aktivlar, to‘lanishiga banklar asosida kreditlar berishi mumkin.

Bank faoliyatida riskning iqtisodiy asoslangan chegaralardan chiqib ketmaslik bank sistemasi barqaror ishlashining muhim shartidir. Risk doiralarini cheklab qo‘yish Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun rioya etilishi majburiy bo‘lgan iqtisodiy me‘yorlarni belgilab qo‘yish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank banklar uchun majburiy bo‘lgan iqtisodiy me‘yorlarni, shu jumladan:

- kapitalning yetarlilik koeffitsiyentini;

- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko‘p miqdorini;

- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko‘p miqdorini;

- likvidlilik koeffitsiyentlarini va boshqalarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy me'yorlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi. Banklar va ularning filiallari banklarga oid qonun hujjatlarini, belgilab qo'yilgan iqtisodiy me'yorlarni buzgan taqdirda Markaziy bank ulardan ustav kapitalining eng kam miqdorining 0,1 foizigacha jarima undirish yoxud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Hisob-kitoblarni va o'tkazish operatsiyalarini bajarish. O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitoblar naqd pulli va naqd pulsiz tarzda amalga oshiriladi. Jami pul aylanishining asosiy qismi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri keladi. Bunda pulning harakati kredit muassasalaridagi hisob varaqlarga pul o'tkazish va o'zaro talablarni hisobga olish jarayonida sodir bo'ladi. Mahsulot sotish ishlarini bajarish, xizmat ko'rsatish yo'li bilan mablag' topish, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash, bankdan qarz olish va uni qaytarish, aholiga pul daromadlarini to'lash va ulardan foydalanish kabi xo'jalik munosabatlarining sohalari vositasida naqd pulsiz pul oboroti xo'jalik yurituvchi subyektlarning hisob varaqlari amal qilayotgan bank muassasalari orqali o'tadi. O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan va hamma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu qoidalarning bir tarzda qo'llanishi butun respublika hududida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi.

Banklar faoliyatini tartibga solish va ularni nazorat qilishdan asosiy maqsad «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 50-moddasiga muvofiq bank tizimini barqaror tutib turish, omonatchi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy vositalaridan biri bank faoliyatiga ruxsatnoma (litsenziya) berishdir. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus komissiyasi bu faoliyat bilan shug'ullanishga da'vogarlarining birlamchi hujjatlarini ko'rib chiqadi, pul bozorida ularning muomalaga tayyorligini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki talablariga javob berishini tahlil qiladi va qaror ijobiy bo'lgan taqdirda bank faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma beradi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojlanishini har tomonlama hisobga olib, kuzatib boradi. Kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o‘z ichiga oluvchi iqtisodiy me‘yorlarni, shuningdek kreditlash hajmi va limitlarini belgilaydi. Qonunda kredit tashkilotlarning hamma turlari uchun yagona mazmunga ega bo‘lgan iqtisodiy me‘yorlar guruhining bajarilishi nazarda tutiladi. Kapitalning yetarliligi, aktivlarning sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi.

Rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash. Xalqaro hisob-kitoblarda zaxiradagi aktiv va kafolatli sug‘urta fondi vazifasini ado etish Markaziy bankning pul-kredit siyosatida valyuta-mablag‘laridan sharoitga qarab foydalanish imkonini beribgina qolmay, balki dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo‘li bilan mamlakatimizning oltin valyuta zaxiralarini qiymatini saqlab turish imkoniyatini yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valyutaga ega bo‘lish va valyuta operatsiyalarini o‘tkazishga haqi borligiga qaramasdan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo‘lib qolishi mumkin.

Hukumat maslahatchisi-xazina vakili vazifasi. Bu vazifa «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunning 44-moddasida mustahkamlab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumat bankiri sifatida davlat muassasalari va tashkilotlarining hisob varaqlarini yuritadi, ana shu hisob varaqlarda mablag‘larni jamg‘aradi va ulardan to‘lovlarni amalga oshiradi: davlat qimmatli qog‘ozlari bilan operatsiyalarni o‘tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi; hukumat idoralarining topshirig‘iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valyutada operatsiyalar bajaradi.

45-moddada belgilab berilganidek, hukumat davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida, kredit berishning ichki va tashqi manbalaridan mablag‘ olish rejalari to‘g‘risida Markaziy bank bilan maslahatlashadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning fiskal (xazina) vakili vazifasiga muvofiq hukumat hisob varaqlarini yuritarkan (47-modda), hukumatning moliya operatsiyalarini amalga oshirishda ko‘maklashadi, byudjet kirimlari va chiqimlari masalalari

yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirishda vakil sifatida ishlaydi, ular bo'yicha hisob varaqlarni yuritadi, davlat qarz majburiyatlari bilan bog'liq boshqa masalalarini hal etishda qatnashadi.

Tijorat banklariga kredit berish. Markaziy bank iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini bevosita kreditlamasa-da, u tijorat banklarining kredit zaxiralariga bozor usullari orqali samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun pul bozorining turli bo'g'inlarida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki operatsiyalaridan, shu jumladan valyuta intervensiyasidan, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalaridan, kredit kimoshdi savdolaridan foydalanadi. Markaziy bank o'zi belgilagan shartlarga binoan oltin, chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari, davlatning qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellarini garovga olgan holda tijorat banklariga uch oygacha bo'lgan muddatda kredit berishi mumkin.

Tijorat banklariga kredit berishning eng ko'p tarqalgan bu turi banklarni qayta moliyaviy ta'minlash deb yuritiladi va u «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 30-moddasiga asosan amalga oshiriladi.

Tijorat banklari va hukumat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy mijozlaridir. Boshqacha aytganda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning banki hisoblanadi. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisob varaqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar va undan tashqari naqd pul zarur bo'lganda ham ular Markaziy bankka murojaat qilishadi.

Pul emissiyasi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ham pulni emissiyalash huquqiga ega, ya'ni u emissiya markazi hisoblanadi. Bu vazifa hozir ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega, chunki chakana savdoda mahsulot haqini to'lash hamda qarz majburiyatlarini uzil-kesil uzish uchun mablag'ga ega bo'lishini ta'minlash uchun naqd pul zarur.

Tijorat banklarining kassa zaxiralarini jamg'arish va saqlash.

Muomaladagi pul miqdori hajmini boshqarish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki jalb qilingan pul mablag‘lari hajmiga qarab tijorat banklarida zaxiralarning muayyan koeffitsientlarini belgilaydi. Pul-kredit vositasida boshqarishning samaradorligi, uning pul miqdori o‘shish sur‘ati va tuzilmasiga, shuningdek pulning qadrsizlanish darajasiga ta’siri majburiy zaxiralash tizimining moslashuvchanligiga bog‘liq. Ko‘rib chiqilayotgan qonunning 28-moddasiga muvofiq majburiy zaxiralar alohida hisob varaqda naqd pul yoki omonatlar tarzida deponentga olinadi. Zaxiralash tizimi tijorat banklariga likvidlik bilan bog‘liq qisqa muddatli muammolarni hal etish imkonini beradi. Ayrim hollarda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaroriga binoan majburiy zaxiralarga foizlar qo‘shib qo‘yilishi ham mumkin. Tijorat banklarining mablag‘larini zaxiralash talablariga amal qilish borasida javobgarligini oshirish uchun qonunda moliyaviy sanksiyalar (53-modda) ko‘zda tutilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to‘lanmay qolgan pulni qonunda belgilangan tartibda so‘zsiz undirib olish, shuningdek jarimalar solish huquqi berilgan.

Endi Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi to‘g‘risida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Markaziy bank yagona markazlashtirilgan boshqaruv tizimiga ega. Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar tashkil etadi.

Markaziy bank Qoraqalpog‘iston Respublikasi poytaxtida, viloyatlarning markazlari va Toshkent shahrida yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan bosh boshqarmalar tuzadi.

Markaziy bank raisi Boshqaruvning raisi hisoblanadi. Boshqaruv a‘zolarini Markaziy bank raisi taqdimnomasiga ko‘ra, Oliy Majlisning Kengashi tasdiqlaydi.

Markaziy bank raisi Markaziy bank va uning Boshqaruvi faoliyatiga rahbarlik qiladi, bankning fondlarini tasarruf etadi va Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalar bajarilishi uchun javobgar bo‘ladi.

Tijorat banklarining funksiyalari va operatsiyalari

Tarixiy taraqqiyot davomida banklar mablag‘larni yig‘ish, saqlab

berish, kredit-hisob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini bajarib kelganliklari sabab, banklar kredit muassasa bo‘lib, foyda olish maqsadida bank barcha risklarni o‘ziga qabul qilgan holda operatsiyalarini amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunining 1-moddasiga asosan “**Bank**” – tijorat tashkiloti bo‘lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya’ni:

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag‘lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

- to‘lovlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o‘z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag‘larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag‘larni muddatida qaytarib berish, to‘lov va ta’minlash shartlari asosida o‘z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o‘rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasa hisoblanadi.

Ba’zi adabiyotlarda «bank–bu korxon», deb ham izoh beriladi. Ma’lumki, bank yaxlit olingan korxon sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxon faoliyatiga shu jihatdan o‘xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o‘z faoliyatini o‘z daromadini ko‘paytirishga qaratadi, lekin korxonalar faoliyatidan farqli ravishda banklar shu asosida birinchidan, o‘z ta’sischilari–aksiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o‘z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta’minlaydi.

Tijorat banklariga, bizning fikrimizcha, shunchaki «korxon» emas, balki «maxsus korxon» deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o‘z aksiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta’minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig‘iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga o‘z xizmatlarini ko‘rsatadilar.

Bank bu shunday korxonaki, unda xom-ashyo bo‘lib depozit va qo‘yilmalar hisoblansa, oxirgi tovar – bu berilgan ssudalardir. Depozit va qo‘yilmalar jalb qilingan qarz mablag‘lari, berilgan

ssudalar esa – joylashtirilgan mablag‘lar bo‘lib hisoblanadi.

Har xil jismoniy shaxslar va tashkilotlardan pul mablag‘larini jalb qilish uchun, qarz hajmiga qarab ma‘lum summani foizlar shaklida to‘lash kerak. Bo‘lmasa mablag‘ qo‘yuvchilar yoki boshqa bankni tanlaydilar, yoki pul saqlashni boshqa shakllariga o‘tadilar: masalan, oltin yoki valyuta sotib olish, boshqa moliyaviy vositachilar xizmatlaridan foydalanish va boshqalar. Pul saqlash shaklini tanlashda mablag‘ qo‘yuvchini ikkita muhim omil – moliyaviy vositachilarning ishonchli ekanligi va daromad olish darajasi (qarzga to‘lanadigan foizlar) ko‘proq qiziqtiradi.

Boshqa tomondan, bank ssuda berganda uning summasiga qarab foiz shaklida to‘lov undiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining bozor munosabatlari subyektlari bilan aloqasi yanada kengayadi va chuqurlashadi. Bank bu holda barcha mablag‘lari harakatini boshqarib boradi.

Bu ikkita foiz stavkalari o‘rtasida farq – bank daromadining asosiy manbasi bo‘lib, iqtisodiy adabiyotlarda u “marja” nomi bilan yuritiladi.

Shunday qilib, marja – bu jalb qilinuvchi va joylashtiriladigan qarz va ssuda foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdir.

Banklar mablag‘larni jalb qilish va joylashtirish yo‘li bilan barcha pul mablag‘lari harakatini boshqarib boradi. Bankning asosiy faoliyati vositachilik bilan bog‘liq bo‘lib, u pul mablag‘larni qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o‘tkazish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. O‘zbekiston Respublikasida xorijiy banklar va har qanday mulkchilik shakliga asoslangan banklar faoliyat ko‘rsatishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasida faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari va ularning mulkchilik shakli turli mulkchilikka asoslanganidir.

Odatda, O‘zbekistonda banklar aksionerlik jamiyat ko‘rinishida tashkil etiladi. Bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat organlarining mablag‘lari, jamoa, birlashmalar va fondlarining mablag‘lari, garov va kreditga olingan mablag‘lardan foydalanish mumkin emas.

Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi aksioner jamiyat tuzilishiga o‘xshashdir. Tijorat bankining oliy organi aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Bu yig‘ilishlarda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar. Aksiyadorlarning

umumiy yig'ilishi ko'rib chiqishga qo'yilgan masalalar bo'yicha qaror qabul qilish uchun aksiyadorlarning kamida 3/4 qismi ishtirok qilishi lozim.

Bankning boshqaruvini direktorlar kengashi amalga oshiradi. Unga qo'shimcha tarzda bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatilgan. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat bankning nizomi bilan belgilanadi.

Bank Kengashi bank faoliyatining asosiy yo'nalishini, kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko'rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shu'balarni ochish yoki yopish masalalarini ko'rib chiqish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bank Boshqaruvi bank faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi. Bank boshqaruvi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va direktorlar kengashi oldida javobgardir. Aksionerlarning umumiy yig'ilishi, bank kengashi va boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Bankka operativ rahbarlik qiluvchi va uning faoliyati uchun javob beruvchi bank boshqaruvi bankning ijroiya organi hisoblanadi. Boshqaruv bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi oldida hisobdordirlar.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklar iqtisodiyotining to'lov mexanizmida yetakchi o'rin tutadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyot to'lovlarni amalga oshirishni isloh qilish va rivojlantirish orqali mamlakatimiz to'lov tizimida tijorat banklarning o'rni kengaymoqda.

Undan tashqari tijorat banklar moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funksiyalar asosida quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar.

Bugungi kunda mamlakatimiz aholisining moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning hayotlari farovonligini ta'minlashda

mikromoliyaviy xizmatlarning o‘rni muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘z navbatida, aholi o‘rtasida mikromoliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning kuchayishi mahalliy mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini xalqaro talablar darajasiga olib chiqish va sifatli xizmat turlarini taklif etishni talab etadi. Jahon tajribasidan ma’lumki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarini faoliyatining dastlabki davrlarida ularning kreditlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishda tijorat banklariga muqobil ravishda nobank kredit tashkilotlarining ham ahamiyati kattadir. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan nobank kredit tashkilotlari, xususan, mikrokredit tashkilotlari hamda lombardlar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish borasida amalga oshirilayotganchora-tadbirlar, shuningdek, ular faoliyatining me’yoriy-huquqiy bazasi yanada takomillashtirilishi nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini va faoliyati ko‘lamini kengaytirishga mustahkam zamin yaratmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi «2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi PQ-1438-sonli Qarorida, aynan, nobank tashkilotlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari belgilab berildi. Bunda nobank tashkilotlari faoliyatini yanada rivojlantirish, mikrokreditlash va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish hajmlarini kengaytirish, nobank tashkilotlari va ular tomonidan ko‘rsatiladigan xizmat turlari tarmog‘ini kengaytirish, nobank tashkilotlarida hisob yuritilishini, ular faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish usullarini yanada takomillashtirish, axborot-aloqa texnologiyalarini joriy etish, nobank tashkilotlari xodimlarining malakalarini oshirish, mikromoliyalash sohalarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni keng yoritish shular jumlasidandir.

2015-yilda mikrokredit tashkilotlarining asosiy ko‘rsatkichlari barqaror o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, jami aktivlari qoldig‘i 2014-yildagiga nisbatan 30,2 foizga oshib, 2016-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, 67,5 mlrd. so‘mga, kapitali 25,3 foizga oshib, 46,7 mlrd. so‘mga va ajratilgan kredit va ko‘rsatilgan lizing xizmatlari qoldig‘i 24,2 foizga oshib, 54,4 mlrd. so‘mga etdi¹.

Shuningdek, 2016-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, lombardlarning jami aktivlari o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 36,0 foizga oshib, 41,5 mlrd. so‘mni, kredit

qo‘yilmalari qoldig‘i 44,7 foizga oshib, 34,6 mlrd. so‘mni va jami kapitali hajmi 29,6 foizga oshib, 35 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

Nobank kredit tashkilotlari tarmog‘i va ular tomonidan ko‘rsatilayotgan mikromoliyalash xizmatlari ko‘lamining kengayib borayotganligi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, ayniqsa, aholini kreditlash hajmlarining oshib borishiga xizmat qilmoqda.

Jahon bankining ma‘ruzasida O‘zbekiston keyingi yillarda tadbirkorlik faoliyati uchun ishbilarmonlik muhitini yaxshilash sohasida eng yaxshi natijalarga erishgan dunyodagi o‘nta davlat qatoridan joy olgani qayd etilgan.

Ana shu yo‘nalishdagi islohotlar natijasida yalpi ichki mahsulotimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 2000-yildagi 31 foizdan bugungi kunda 56,7 foizga etgani yoki 1,8 barobar oshgani alohida ta‘kidlandi².

Bugungi kunda mamlakatimizda aholining kam ta‘minlangan qatlamini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, ularning hayotlari farovonligini ta‘minlashda mikromoliyaviy xizmatlarning o‘rni muhim kasb etmoqda. O‘z navbatida aholi, o‘rtasida mikromoliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning kuchayishi mahalliy mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini xalqaro talablar darajasiga olib chiqish va sifatli xizmat turlarini taklif etishni talab etmoqda.

Nobank kredit-moliya institutlari – bu rasman bank emas (bank litsenziyasiga ega emas), ammo asosiy faoliyati moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish bo‘lib, ko‘p jihatdan banklarnikiga bog‘liq va muqobil hisoblanadi. Shuning uchun nobank kredit-moliya institutlari ko‘plab ingliz tilidagi adabiyotlarda banklarga asosiy raqobatchi deb aytiladi va bular: lombard tashkilotlari, mikrokredit tashkilotlar va kredit uyushmalari (hozirgi kunda faoliyati to‘xtatilgan).

Lombard tashkilotlari, garovxona-garovga qo‘yilgan muayyan buyumlar evaziga ma‘lum muddatga pul (mablag‘) berib turadigan tashkilot. Buyumning qiymati tomonlarning kelishuviga ko‘ra baholanadi, garovga qo‘yilgan buyum egasiga nomi yozilgan lombard tashkilotlari tilxati beriladi. Olingan pul o‘z vaqtida qaytarilmasa,

qo'yilgan buyum lombard tashkilotlari mulkiga aylanadi va lombard tashkilotlari qo'yilgan buyumlarni sotishga haqli. Shuningdek, lombard tashkilotlari qimmatbaho uy- ro'zg'or buyumlarini saqlab berish uchun ham qabul qiladi. Lombard tashkilotlariga buyumlar faqat mablag' olish uchun emas, ba'zan mazkur buyumning ishonchli saqlanishini ta'minlash uchun ham qo'yiladi. Buyumlarni garovga qo'yib kredit berish birinchi marta 15-asrda Italiyaning Lombardiya viloyatidan chiqqan sudxo'rlar tomonidan joriy etilgan ("lombard" so'zi ham shundan kelib chiqqan). Lombard tashkilotlarning mijozlari bular-asosiy kredit bozorlaridan mablag' olish imkoniyatiga ega bo'lmagan hamda kreditni qaytarish salohiyati past bo'lgan mijozlar hisoblanishadi

Mazkur nobank tashkilot ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo'lib, asosiy faoliyati fuqarolarning harakatdagi mulklari garovi ostida qisqa muddatli kreditlar berish va buyumlarni saqlash bilan shug'ullanadi. Lombard tashkilotlari ixtisoslashganlik darajasiga qarab qimmatbaho metallar, maishiy vositalar, zargarlik buyumlari, soatlar, antikvar buyumlar, avtotransportlar va h.k ni garov sifatida qabul qiladi. Buyumlarning bahosi ikki tomonning kelishuvi asosida belgilanadi. Banklar-pulga muhtoj bo'lganlarga mablag' (kredit) bermasligi tufayli, mijozlar Lombard tashkilotlariga murojaat qiladilar. Bunga sabab, banklar jismoniy shaxslarga kredit berishlaridan oldin mijozlarning kreditga layoqatlilik darajasi o'rganiladi. Lombard tashkilotlarida esa mazkur kriteriya mavjudemas.

Qarzdor o'z buyumini qonunda yoki shartnomada belgilangan vaqt oralig'ida qaytarib olishi mumkin. Bunda olingan qarz summasiga Lombard tashkilotlari tomonidan belgilangan foiz stavkalarini qo'shish asosida qaytarib sotib olish summasi belgilanadi. O'z vaqtida qaytarib olinmagan buyumlar savdo va auksionda realizatsiyaga qo'yiladi.

Garov evaziga kredit berish birinchi marta Fransiyadan XV asrda olibsotarlardan tomonidan ta'sis etilgan. Ular Lombardiya shahridan bo'lganlar, shu orqali «lombard» so'zi kelib chiqqan. Cherkovlar aholini past tabaqali qatlamini pul bilan ta'minlash maqsadida, garovga buyum qo'yish g'oyasini ilgari surgan. Aynan cherkovlar ssuda stavkasini 5% gacha kamaytirishga muvaffaq bo'lgan. Ilk lombard tashkilotlari uchun pul xayriya ishlari orqali to'plangan.

XVI asrda ilk bor munitsipial lombard tashkilotlari paydo bo'ldi (Nyurnbergda). Ularning ham asosiy funksiyalaridan biri aholini past tabaqali qatlamini ijtimoiy qo'llab- quvvatlashdan iborat bo'lgan. Tilla taqinchoq bezaklari uchun berilgan pullar aholini o'sha vaqtda ochlikdan, ochlik tufayli yuzaga keladigan o'g'irlik va qonun buzarlklardan saqlab turgan. O'sha vaqtlarda xususiy lombard tashkilotlari o'zining egasiga juda katta mablag' keltirgan, chunki hali lombard tashkilotlari faoliyati davlat tomonidan nazorat qilinmagan. Buning natijasida bu sohada o'zboshimchalik hukm surgan. Lombard tashkilotlari egalari shunchalik ko'p pul mablag'iga ega bo'lganidan, yuqori tabaqali shaxslar ham lombard tashkilotlari xizmatidan foydalanishgan. Hattoki, davlat boshliqlari harbiy faoliyatni amalga oshirish uchun lombard tashkilotlaridan qarz olgan. Ayniqsa, bunda taniqli Prussiya podshosi Fridrix mashhur bo'lgan. Shuningdek, Xristofor Kolumb ekspeditsiyasini amalga oshirish uchun Ispaniya qirolichasi o'z tojini lombard tashkilotlariga qo'ygan. Sekin-asta lombard tashkilotlari universal bo'lib bordi.

O'rta Osiyoda 1913-yil 26-sentabrda Toshkent shahrida birinchi Lombard tashkilotlari ochilgan.

Garov predmeti jihatidan lombard tashkilotlari quyidagilarga bo'linadi:

1) Zargarlik buyumlari Lombardi – Garov sifatida turli xildagi zargarlik buyumlari, ya'ni qimmatbaho metallar, zeb-ziynatlar, qimmatbaho toshlar, tilla idishlar va antikvar buyumlar qabul qilinadi. Ularning bahosi lombard ekspertlari tomonidan o'rnatiladi. Aholiga qimmatbaho metal va toshlar evaziga yoki ularni saqlab bergani uchun qisqa muddatli qarz beradi;

2) Avtolombard – oxirgi yillarda eng mashhur Lombard tashkilotlari turlaridan hisoblanadi. Garov sifatida avtomobildan foydalaniladi. Uning xususiyati shundan iboratki, qarz oluvchi avtomobilining 90% miqdordagi summasini olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Uning asosiy shartlaridan biri avtomobil qarz oluvchining shaxsiy mulki bo'lishi kerak.

Lombard tashkilotlariga qo'yish huquqini beruvchi shaxsdan ishonchnoma taqdim qilishi shart. Aholiga avtomobil evaziga qisqa muddatli qarz beradi;

3) Maishiy vositalar lombardi – garovga olinayotgan texnika

sozlangan bo‘lishi yoki qayta ta‘mirlash imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, u yetarli darajada qimmatbaho va ayni vaqtda judayam katta hajmga ega bo‘lmasligi lozim. Lombard tashkilotlari hududida saqlash imkoniyati mavjud bo‘lishi kerak.

1) Universal lombard tashkilotlar – qonunchilik asosida turli xildagi buyumlarni qabul qiladi. Aholiga qonunchilik asosida qisqa muddatli qarz beradi;

2) Ixtisoslashgan lombard tashkilotlari – Bunda aynan bir turdagi tovarlarni qabul qilishni afzal bilishadi Masalan , faqat tilla va zargarlik buyumlari, qimmatbaho soatlar yoki antikvar buyumlar. Aholiga qonunchilik asosida aynan bir turdagi tovarlar evaziga qisqa muddatli qarz beradi;

Faoliyati litsenziyalanganligi jihatidan:

1) Litsenziyalangan lombard tashkilotlari.

2) Litsenziyalanmagan lombard tashkilotlari.

Qimmatbaho toshlar va metallar bilan bog‘liq lombard tashkilotlari uchun litsenziya muhim hisoblanadi.

Ma‘lumki, **mikrokredit tashkilotlari**, eng avvalo, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi, jumladan, ma‘lum shartlarda mikrokredit va mikroqarz beruvchi tashkilotlar hisoblanadi.

Mikromoliyalash va mikromoliyaviy xizmatlar bozorining rivojlanish evolyusiyasi o‘tgan XX asrning o‘rtalarida aholining kam daromadli qatlamlariga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish borasidagi dastlabki sa‘y-harakatlar ushbu xizmatlardan foydalanishning pirovard maqsadlari bilan bog‘langan. Xususan, XX asrning 50–70-yillarida davlat idoralari va donor tashkilotlar mayda va kam ta‘minlangan fermerlarning ish unumini hamda daromadlilik darajasini oshirish umidida ularga subsidiyalangan qishloq xo‘jalik kreditlarini berib kelganlar.

1980–1990-yillarda mikrokreditlar asosan aktivlarga ega bo‘lish va ularni jamg‘arish, oilalarning daromadini va turmush darajasini oshirish uchun kam ta‘minlangan tadbirkorlarga qarz berishdan iborat edi. Mikrokredit oluvchilarning aksariyat qismi esa, ayollardan iborat bo‘lib, ular uchun mikrokreditlash ayniqsa samarali vositaga aylangan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga mikromo-

liyaviy xizmatlar ko'rsatish amaliyotini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari iqtisodiy adabiyotda chuqur tadqiq qilingan.

Mikromoliyalashning kelib chiqish tarixi XIX asrning 40-yillarida Germaniya qishloq xo'jaligida yuz bergan tanglik holatidan (og'ir iqlim sharoitining yuzaga kelishi va hosildorlik bo'lmaganligi) boshlandi va o'sha davrda Fridrix Rayfayzen tomonidan Veerbush shahrida Yevropada birinchi bor "Xlebniy soyuz" o'zaro yordam kassasi tashkil etildi. XX asrning 50–70-yillarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi sust bo'lgan mamlakatlarda davlat organlari va donor tashkilotlari kichik va kam ta'minlangan fermerlarga ularning mehnat unumdorligi va daromadlari darajasini oshirish umidida subsidiyalashtirilgan qishloq xo'jalik kreditlari berishni boshlagan. 1970-yillardan so'ng rivojlanayotgan mamlakatlarda kam ta'minlangan aholi qatlamiga kichik hajmdagi kreditlar berish va boshqa maslahat xizmatlari ko'rsatish bo'yicha eksperimentlar o'tkazildi.

Guruhli kreditlash uslubiyotiga asoslangan birinchi mikrokreditlash dasturi Bangladeshda 1976-yilda prof. M.Yunus (Nobel mukofoti sohibi, 2006-y.) boshchiligidagi "Gramin" banki orqali amalga oshirildi va shu yilni mikromoliyalashning tug'ilgan yili, deb nomlash mumkin.

Xalqaro Nobel mukofotining laureati, prof. M.Yunus tomonidan mikromoliyaviy xizmatlarning nazariy, uslubiy asoslari ishlab chiqilgan va Bangladeshning Gramin banki amaliyotiga joriy etilgan. Mikrokredit tashkilotlari faoliyatining tub asoslari M.Yunus tomonidan yaratilgan. Uning fikriga ko'ra, nisbatan yuqori foiz stavkalarini aholining o'rta qatlamiga nisbatan qo'llash lozim, kambag'allarga beriladigan mikrokreditlar esa, imtiyozli bo'lishi zarur. Ular mikrokreditlar yordamida kambag'allik balosidan qutuladilar, undan keyin esa, banklar va mikromoliyalash tashkilotlari ularni o'rta tabaqaga mansub mijozlar bilan umumiy shartlar asosida kreditlashlari mumkin.

Bizning fikrimizcha, M.Yunusning mikromoliyaviy xizmatlar bo'yicha amaliyotga tatbiq etilgan taklifi qo'llanilishi o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ushbu xizmat turlarini takomillashtirishning zaruriy sharti hisoblanadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, mikrokreditlarni asosan aholining kam ta'minlangan qatlamlari oladi. Ularning daromad darajasi past bo'lib, yuqori foiz stavkalaridagi mikrokredit va mikrolizing xizmatlaridan foydalanish imkoniyati

cheklangan. Ikkinchidan, aholining kambag'al qatlamlari va endi tadbirkorlik faoliyatini boshlagan kichik biznes subyektlari yuqori likvidli garov obyektlariga ega emas. Bu esa, mikromoliyaviy xizmatlar hajmini oshirishga jiddiy to'sqinlik qiladi.

Iqtisodchi olim D.Tajibayeva ilmiy ishida mikrokreditlash amaliyotining qonunchilik asoslarini takomillashtirish, ularga davlat tomonidan moliyaviy imtiyozlar berish bo'yicha qator ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. D.Tajibayevaning ilmiy izlanishlarida, aynan, mikrokredit tashkilotlarining mikrokreditlar berish amaliyotini takomillashtirish masalalariga asosiy e'tibor qaratilgan.

Iqtisodchi olim B.Mamatovning «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini mikromoliyalash amaliyoti va uni takomillashtirish» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirishda mikrokredit tashkilotlarining roli tadqiq qilingan va O'zbekistonda mikrokredit tashkilotlari faoliyati taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Xorijlik iqtisodchilardan D.Savinovanning fikricha, kichik tadbirkorlikni kreditlash bozorining har bir bosqichi uchun alohida kredit xizmati ko'rsatish zarur. U mazkur bozorning uch bosqichi bo'yicha uch xil kredit xizmatini taklif etadi, jumladan:

– yakka tartibdagi tadbirkorlarga va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan kichik biznes subyektlariga minimal miqdorda mikrokreditlar berish;

– kichik biznes subyektlariga kapital qurilish va asosiy vositalar sotib olish uchun limit asosida, bir marotabali kreditlash hamda kredit yo'nalishini ochish yo'li bilan kreditlash shaklida, cheklovlar limitlar belgilash orqali o'rta va uzoq muddatli kreditlar berish;

– kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga aylanma kapitalni to'ldirish maqsadida overdraft shaklida yoki kredit yo'nalishlari ochish orqali kreditlar berish¹.

Ayrim iqtisodchi-olimlar mikromoliyalashni kredit tarixi mavjud bo'lmagan, garov ta'minoti yetishmagan, an'anaviy bank xizmatlaridan foydalanishga imkoniyati bo'lmagan tadbirkorlarga, mijozlarning ma'lum guruhiga kichik hajmdagi kreditlar taqdim etish borasidagi faoliyat sifatida e'tirof etadilar, mikromoliyaviy munosabatlarning ijtimoiy roliga esa alohida e'tibor qaratiladi,

shuningdek, mikromoliyalashni mikrokreditlash sifatida tushunib, uning yuqori miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanishini ta'kidlaydilar. Masalan, A.Tayev fikricha: “mikromoliyalash – bu ijtimoiy tengsizlikni qisqartirishga yo'naltirilgan, an'anaviy bank xizmatlariga imkoniyati yetmagan kichik tadbirkorlik subyektlari va jismoniy shaxslarga kichik hajmdagi, ya'ni 500-1000 AQSH dollari miqdorida beriladigan kreditlar tushunilib, uning asosiy xususiyati kredit tarixi mavjud bo'lmagan, garov ta'minoti yetarli bo'lmagan mijozlarga xizmat ko'rsatilishidir”.

T.Minakova tadqiqotlarida “mikromoliyalash - mikrokreditlashni anglatib, kichik biznesni, shu jumladan, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun past foiz stavkalar asosida kichik hajmdagi kreditlarni garovsiz taqdim etishdir”, deb tariflangan³.

Jahon tajribasida mikrokreditlashda qo'llaniladigan uslubiyotga ko'ra (1-jadval) yakka tartibda kreditlash, odatda, tijorat banklari tomonidan qo'llaniladigan usulning yangi ko'rinishidir. Bu jarayonda olinadigan qarzlarni mol-mulk bilan kafolatlanadi, mijozlarning kredit tarixi va ularga berilgan tavsiyalar tekshiriladi, qarz berishda ta'minlanayotgan biznesning hayotiyliigi, istiqboli sinchiklab o'rganilgandan so'ng kredit beriladi. Mikrokredit tashkilotlari mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga harakat qiladi. Mazkur uslubiyotning odatdagi kreditlashdan farqi unda maslahat berish va o'rgatish kabi vositalarning mavjudligidir. Guruh bo'lib kreditlash uslubiyotiga ko'ra, bank xodimlari tomonidan bajariladigan vazifalar kredit guruhi zimmasiga yuklanadi, uning shakllanishi mikrokredit tashkiloti xodimining tashabbusiga ko'ra yuz beradi. Guruh mijozlarni o'zi tekshiradi va uning tarkibiga kim kirishi mumkinligini o'zi hal etadi. Guruh a'zolari bir-birining biznesini va kreditni qaytarish imkoniyatlarini baholashadi, kreditlash asta-sekin ko'payuvchi, uncha katta bo'lmagan miqdorda qarz berish yo'li bilan amalga oshiriladi, guruh a'zolarining har biri olingan qarzni qaytarish yuzasidan javobgar bo'ladi, qarzni qaytarish muddati buzilganda yoki to'lanmasa, guruh to qarzini tamoman uzmagunicha navbatdagi kreditni olish imkoniyatidan mahrum etiladi. Amaliyotda mikrokredit tashkilotlarida guruhlarga qarzning hamma qismini berish usuli ham qo'llaniladi va guruh qarzni a'zolariga qay tartibda berishni o'zi hal etadi.

O'zbekiston Respublikasida aholi va xo'jalik yurituvchi

subyektlarning mikromoliyaviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda tijorat banklari bilan birga nobank kredit tashkilotlarini ham o'rni va ahamiyati oshib bormoqda. Bu borada so'nggi davrlarda keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 15-sentyabrdagi 50-sonli "Mikromoliyalash to'g'risida"gi, 2006-yil 20-sentyabrdagi 53-sonli "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunlari va ularga asoslangan holda Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan 2006-yil 7-oktyabrdagi

№24/4 "Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi me'yoriy hujjatlar nobank kredit tashkilotlari uchun zarur huquqiy mexanizmni yaratib, ular sonini tez sur'atlarda o'sishiga xizmat qilmoqda.

Mikrokredit tashkilotlari yuridik shaxslar va aholiga quyidagi mikromoliyaviy xizmatlarni ko'rsatadi:

- jismoniy shaxslar uchun mikroqarz va moliyaviy iste'mol krediti;
- jismoniy shaxslarning solidar (umumiy javobgarlik) guruhi uchun mikroqarz;
- yuridik shaxslar va tadbirkorlar uchun mikrokredit.

Mikrokredit tashkilotlarining mikromoliyaviy xizmatlaridan foydalanish uchun quyidagilar zarur bo'ladi: O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini, tadbirkorlik faoliyatini tasdiqlovchi rasmiy hujjatlari mavjud bo'lishi hamda olinadigan qarz summasining ta'minotliklik darajasiga qarab, qarz miqdorining 80–120 foizini tashkil qilish kerak. Mikrokreditning ta'minot turi sifatida transport vositalari va zargarlik buyumlari, guruh a'zolari kafilligi hamda sug'urta tashkilotlari va banklarning kafolati.

Tadbirkorlik subyektlarni moliyalashtirishda mikrokredit tashkilotlarining eng muhim xususiyati guruh kafolati ostida kreditlashdir. Guruh kafolati ostida kreditlashning afzalligi kredit guruh a'zolarining javobgarligi asosida garovsiz taqdim etilishi va garov bo'lib guruh kafolati xizmat qilishidir. Guruh tomonidan qilingan bosim kreditni o'z vaqtida qaytarishga imkon beradi. Shuningdek, kreditni qaytarish uchun guruh a'zolaridan majburiy ajratmalar shakllantirilishi mumkin.

Mikrokredit tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxslarning solidar guruhiga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

- guruh a'zolarining soni 3 kishidan kam bo'lmasligi;
- guruh a'zolari bir-birini kamida 1 yil mobaynida tanigan hamda mikroqarz yuzasidan kafillik berishga tayyor bo'lishi;
- guruh a'zolarining o'zaro qarindosh bo'lmasligi;
- mikroqarzni o'z vaqtida qaytarish imkoniyatining mavjud bo'lishi.

- Lombard tashkilotlari ixtisoslashtirilgan tashkilot hisoblanadi. Lombard tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish funksiyasi adliya organlariga yuklangan. Lombard tashkilotlari adliya organlari tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi uchun qonun hujjatlarida to'lov kunida belgilangan eng kam oylik ish haqining 4 barobari miqdorida davlat boji undiriladi. Litsenziyalovchi organ tomonidan litsenziyatalabgorining arizasi ko'rib chiqilganligi uchun ariza berilgan kunda qonun hujjatlarida belgilangan bitta eng kam oylik ish haqi miqdorida yig'im undiriladi. Lombard tashkilotlari faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya berilganligi uchun to'lov kunida qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining besh barobari miqdorida davlat boji undiriladi.

- Fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'jallangan ko'char mol mulkni qisqa muddatli kreditlarni ta'minlash uchun garovga qabul qilishga ixtisoslashgan tashkilotlar-litsenziyasi bo'lgan lombard tashkilotlari tomonidan tadbikorlik faoliyati sifatida amalga oshirishi mumkin. Lombard tashkilotlarida ashyolarni garovga qo'yish haqidagi shartnoma lombard tashkilotlari tomonidan garov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiradi. Garovga qo'yilayotgan ashyolar lombard tashkilotlariga topshiriladi. Lombard tashkilotlari garovga qabul qilingan ashyolarni garovga qabul qilish paytida shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolarning narxlariga mos bahodagi to'liq summasida o'z hisobidan garovga qo'yuvchi foydasiga sug'urtalanishi shart. Lombard tashkilotlari garovga qo'yilgan ashyodan foydalanish va ularni tasavvur etish haqli emas. Lombard tashkilotlari ashyolarning yo'qolishini yoki shikastlanishini yengib bo'lmas kuch oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, garovga qo'yilgan ashyolarning yo'qolganligi yoki shikastlanganligi uchun javobgar bo'ladi.

Bugun respublikamizda 69 ta lombard tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning asosiy faoliyati aholiga shaxsiy foydalanish

uchun mo'ljallangan ko'char mulkni garovga qo'yib, shuningdek, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarni garovga qo'yib, qisqa muddatli (uch oydan ko'p bo'lmagan muddatga) kreditlar berishdan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, mijoz foiz to'lash sharti bilan muayyan muddatga biror-bir qimmatbaho ashyoni lombard tashkilotlariga garovga qo'yadi va garovga qo'yilgan mol-mulk qiymatiga teng bo'lgan summani oladi. Muddat tugagandan keyin mijoz foiz va garov summalarini to'lab, garov ashyosini qaytarib oladi.

Lombard tashkilotlari xizmatlari bozorida raqobat yuzaga kelayotgan sharoitda sifatli va xolis bozor axborotiga, ya'ni lombard tashkilotlari faoliyati to'g'risidagi moliyaviy va boshqa sifatli axborotga ehtiyoj oshadi. Ana shu sharoitlarda aholining lombard tashkilotlariga nisbatan ijobiy munosabatiga kredit reytinglaridan foydalanish ta'sir etadi. Xalqaro amaliyotning ko'rsatishicha, reyting o'tkazilishi lombard tashkilotlari faoliyatining shaffofligini muayyan darajada ko'tarishga imkon beradi.

Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash mikroredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tartibga solish hamda nazorat qilish borasidagi vazifalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2011-yil 5-fevraldagi 734-sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan mikroredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tekshirish tartibi to'g'risida" Nizomga muvofiq tekshiruvlar o'tkazadi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tekshirishni Markaziy bank tomonidan tekshirish o'tkazish vakolati berilgan uning tegishli tarkibiy tuzilmasi amalga oshiradi.

Tekshirish tartibi quyidagicha:

- **tekshirish** – nobank kredit tashkilotlari faoliyati ustidan nazoratni bevosita joyiga chiqib, ularning moliyaviy ahvoriga va faoliyatiga xos bo'lgan xavf-xatarlarga baho berish hamda ular faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari talablariga rioya qilinishi ahvolini tekshirish;

- **masofadan nazorat qilish** – nobank kredit tashkilotlari faoliyatidagi muammolarni boshlang'ich davrida aniqlash maqsadida ular tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlar tahliliga, shu jumladan, ularning moliyaviy holatining monitoringiga

asoslangan nazorat turi;

- **nazorat tartibida tekshirish** - nobank kredit tashkilotlarida tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan o'tkazilgan avvalgi tekshirishda aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etilishi ahvolini nazorat qilish maqsadida amalga oshiriladigan tekshirish;

- **rejadan tashqari tekshirish** – nobank kredit tashkilotlarida tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan o'tkaziladigan yillik tekshirishlar rejasiga kiritilmagan tekshirish.

Nazorat savollari:

1. Nima uchun Markaziy bank banklarning banki deb yuritiladi?
2. «Markaziy bank mustaqilligi» deganda nima tushuniladi?
3. Markaziy bankning bosh maqsadi va asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Nimalar Markaziy bank uchun taqiqlangan faoliyat turlari hisoblanadi?
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida Markaziy bank nimalarga haqli?
6. Markaziy bank boshqaruvining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
7. Bank boshqaruvi qanday vakolatlarga ega?
8. Qaysi hollarda Markaziy bank raisi o'z lavozimidan ozod etiladi?
9. Markaziy bank boshqa banklar faoliyatini qanday iqtisodiy dastaklarga asoslanib tartibga soladi?

3-MAVZU. TIJORAT BANKLARINI TASHKIL ETISHNING HUQUQIY VA IQTISODIY ASOSLARI

Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari

Banklar respublika hududida o‘z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo‘lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo‘lg‘usi ta‘sischilar o‘rtasida o‘zaro munosabatlar o‘rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarur hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tekshiruvdan o‘tkaziladi va hokazolar.

Tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunda ifodalangan. Shu qonunning 2-bobi “Banklarni tashkil etish va ular faoliyatini tugatish tartibi” deb nomlanib o‘z ichiga 13 modda (7-19 moddalar)ni oladi .

Tijorat banklari tashkil etilishining huquqiy asoslari bir nechta asosiy huquqiy normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi. Jumladan:

- ✓ O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolik Kodeksi”, 1996.
- ✓ O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun, 1995;
- ✓ O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati tug‘risida”gi Qonun, 1996;
- ✓ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Banklarni ro‘yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to‘g‘risida”gi № 22-sonli nizom, 1998.
- ✓ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki “Bank ustav kapitali miqdorini, aksiyadorlar tarkibini, bank nomi va manzilini o‘zgartirish, ustavga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalarni ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida” gi 426-sonli nizom, 1998;
- ✓ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki “O‘zbekiston respublikasi hududida chet el banklari vakolatxonalarini ochish, ularni ro‘yxatdan o‘tkazish va akkreditatsiyalash tartibi to‘g‘risida” gi 241 – sonli nizom, 1996 ;
- ✓ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki “Tijorat banklariga

chet el valyutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi”dagi 31-sonli nizom, 1998.

✓ «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonun, 1996

Bu kabi hujjatlar orqali tijorat banklarining faoliyat asoslarini o‘rganish mumkin.

Qonunchilikka muvofiq tijorat banklari ustidan nazorat qiluvchi organ sifatida Markaziy bank o‘z vazifalarini bajaradi. Unga ko‘ra Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta‘minlash maqsadida banklar, mikro kredit tashkilotlari lombardlar va kredit byurolari faoliyatini tartibga soladi hamda nazorat qiladi, shuningdek ular tomonidan ichki nazorat qoidalariga hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog‘liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibiga rioya etilishi ustidan monitoring hamda nazorat qiladi.

Banklarga litsenziya berish O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”, “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”, “Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunlar va boshqa qonunlari hamda bankka me‘yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklarini tashkil qilish 11-fevral 1999-yilda qabul qilingan “Banklarni ro‘yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to‘g‘risida”gi 630-sonli Nizom asosida olib borilar edi. Bu qonunga 2009-yil 15-avgustda 703 son bilan o‘zgartirish kiritilgan va hozirda banklar ushbu qonun asosida tashkil etilmoqda.

Banklarni litsenziyalash tartibi

Banklarni litsenziyalash jarayoni ikki bosqichdan:

- bank ta‘sis etish uchun Markaziy bankning dastlabki ruxsatini berish;
- bankni ro‘yxatga olish bilan bir vaqtda litsenziya berishdan iborat.

Muassislar o‘z oralaridan Markaziy bankda, uning hududiy Bosh

boshqarmalarida va boshqa organlarda bankni tashkil etish yuzasidan ularning manfaatlarini ifoda etishga vakil qilingan shaxsni belgilaydilar. Uning vakolatlari ta'ris shartnomasi bilan tasdiqlanadi.

Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmalari bank muassislarini bank tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan zarur qonun hujjatlari bilan ta'minlaydilar.

1. Tayyorgarlik bosqichi.

Bu davrda bank muassislari o'rtasida bank tashkil etishga kelishiladi, tashabbus guruhi tuziladi, har bir muassisning ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori belgilab olinadi, bankning ta'ris hujjatlari majmui tayyorlanadi, bankning nomi aniqlanadi, ta'rischilar o'rtasidagi kelishuvlar dastlabki shartnoma tarzida rasmiylashtiriladi, uning asosida ta'ris shartnomasi tuziladi (FKning 43-moddasi, O'zbekiston Respublikasi «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari haqida»gi qonunning 3-moddasi) aksiyadorlik tijorat banklarining muassislari bank davlat ro'yxatiga olinguniga qadar yuzaga kelgan majburiyatlar yuzasidan birgalikda javobgar bo'ladilar.

Muassislar tomonidan ta'ris shartnomasi imzolanganidan so'ng bir oy mobaynida Markaziy bankka bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi arizani taqdim etadilar.

Arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinadi:

1) muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan (agar muassis yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxs bo'lsa) tasdiqlangan ta'ris shartnomasi (uch nusxada, ularning bittasi asl nusxa). Jismoniy shaxslarning imzolari va ta'ris shartnomalarining nusxalari notarial idora tomonidan tasdiqlanadi (yagona muassislar bundan mustasno);

2) muassislar tomonidan tasdiqlangan va bank kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavi (uchta asl nusxada);

3) ta'ris yig'ilishining uch nusxada tayyorlangan bayonnomasi. Bu hujjatda bankni tashkil etish, ustav kapitali miqdori, bank ustavi va biznes-rejani tasdiqlash, bank kengashi, boshqaruvi va taftish komissiyasini saylash to'g'risidagi qarorlar bo'lishi lozim. Bayonnoma nusxalari bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlanadi;

4) muassislar to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlar;

5) tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan muassislar qo'shimcha

ravishda ariza taqdim qilingunga qadar oxirgi besh yil mobaynida sud yoki davlat organlari tomonidan ularga nisbatan qo'llanilgan barcha jazo choralari to'g'risidagi ma'lumotlar. Markaziy bank zarur hollarda mazkur kichik banda keltirilgan ma'lumotlarni tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh foizidan kam bo'lgan ulushiga egalik qiladigan muassislardan ham talab qilishga haqli;

Bankni tashkil etish uchun dastlabki ruxsatni berish

Litsenziyalash departamenti bir oy muddat ichida muassislar taqdim etgan hujjatlar to'plamini mazkur Nizom talablariga muvofiqligi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqadi.

Notarius tasdig'idan o'tkazilishi talab qilinmaydigan va hajmi bir varaqdan ko'p bo'lgan hujjatlar alohida yig'majild shaklida tikilgan bo'lishi lozim.

Taqdim etilgan hujjatlar to'plami to'liq jamlansa va mazkur Nizom talablariga muvofiq kelsa, Litsenziyalash departamenti Markaziy bankning Kredit tashkilotlarini ro'yxatga olish va litsenziyalash komissiyasiga bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi masalani kiritadi, aks holda hujjatlar to'plami qaytarish sababi va qancha muddat ichida hujjatlarni takroran taqdim etish mumkinligi ko'rsatilgan holda qaytariladi.

Hujjatlarni qayta ko'rib chiqish uchun taqdim etish muddati o'n besh ish kunidan oshmasligi lozim. Ushbu muddatdan kechikib taqdim etilgan hujjatlar yangidan taqdim etilgan hisoblanadi. Muassislar tomonidan takroran taqdim etilgan hujjatlarni qayta ishlash uchun ketgan vaqt hujjatlarni ko'rib chiqish uchun belgilangan muddatga kirmaydi.

Dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi qaror barcha zarur hujjatlar ilova qilingan ariza taqdim etilgan kundan boshlab uch oydan kechikmagan muddatda qabul qilinadi.

Markaziy bankning dastlabki ruxsati muassislar moliyaviy imkoniyatlari va obro'si, biznes-reja, kapital tarkibi, moliya rejasi hamda tegishli bank binolari va jihozlari bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholash asosida beriladi.

Dastlabki ruxsat olinganidan keyin muassislar bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnik va boshqa tadbirlarni amalga oshiradilar. Bank boshqaruvi raisi va bosh buxgalteri nomzodlarini tanlanib, Markaziy bankning roziligini olish

uchun taqdim etiladi. Dastlabki ruxsatning olinishi litsenziya berilishini kafolatlamaydi.

Markaziy bank tomonidan berilgan dastlabki ruxsat u olingan kundan boshlab olti oydan oshmaydigan muddat davomida o'z yuridik kuchini saqlab qoladi.

Quyidagi hollarda dastlabki ruxsat amal qilish muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin:

- muassislar yoki bankning rahbar xodimlari tarkibida Markaziy bank talablariga javob bermaydigan o'zgarishlarning yuz berishi yoki yangi ishtirokchilar va bankning rahbar xodimlariga beriladigan rezyume, shaxsiy balans qaydnomasi, biznes- rejaning va yirik muassislar yoki rahbarlarga taalluqli bo'lgan holatlarning o'zgartirilgan qismining taqdim etilmasligi;

- bank mulkiy-huquqiy shaklining o'zgarganligi, biznes-rejadagi va kapitaldagi muayyan tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi;

- muassislar yoki ular bilan bog'liq shaxslar moliyaviy ahvolidan yomonlashishi; bankni boshqarish xavfsiz va barqaror bo'lmasligini ko'rsatuvchi holatlarning ma'lum bo'lishi;

- qonun hujjatlarini buzganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilganligining aniqlanishi.

2. Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi.

Bu bosqich uch davrni o'z ichiga oladi:

Bank ochish haqidagi ariza bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilish. Bunda arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinishi kerak:

- yangi tashkil etilayotgan bankni ta'sis etish bo'yicha hujjat;
- muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan hamda notarial tartibda tasdiqlangan ta'sis shartnomasi. Ta'sis etuvchilar jismoniy shaxs bo'lganlarida ularning imzolari notarial tasdiqlanadi;

- muassis aksiyadorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan va muassislar tomonidan uch nusxada imzolangan bank ustavi;

- bank tashkil etish haqidagi qaror, ustav kapitalining miqdori va ustavni tasdiqlash, bank kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash haqidagi qarorlarni o'z ichiga olgan bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan ta'sis yig'ilishining bayonnomasi.

Qayd etib o'tilgan hujjatlarning loyihalari Markaziy bankning

banklarni litsenziyalash departamenti ma'qullaganidan keyingina imzolanadi va tasdiqlanadi.

Bulardan tashqari, Markaziy bankka muassislar to'g'risidagi ma'lumotlar: bank kengashi a'zolari ro'yxati (kengash raisi, uning birinchi o'rinbosari) ko'rsatilgan holda ushbu shaxslarning Markaziy bank talablariga muvofiq kelishlarini tasdiqlovchi ma'lumotlar, yangi tashkil etilayotgan bankning tashkiliy tuzilishi, ichki audit to'g'risidagi Nizomi, kredit siyosati to'g'risidagi Nizomi, biznes rejasi, ariza topshiruvchining muassislar nomidan ariza topshirish vakolatini tasdiqlovchi hujjat, tashkil etilayotgan joydagi Markaziy bank bosh boshqarmasining bank tashkil etishning maqsadga muvofiqligi haqidagi xulosasi, muayyan hududida bank tashkil etish mo'ljallanayotganligi haqida mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlariga berilgan bildirishning nusxasi ham topshirilishi lozim.

Tijorat banki filialini tashkil etish paytida ham ushbu hujjatlar (ta'sis hujjatlaridan tashqari) taqdim etilishi kerak bo'ladi.

Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banki tashkil etilayotganda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana quyidagilar taqdim etilishi talab etiladi:

- tegishli xorijiy muassisning bank tashkil etishda ishtirok qilishi haqidagi qarori;

- norezident bankning O'zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan ustavi;

- bank joylashgan mamlakat bank nazorat organi tomonidan muassis bank faoliyatini yuritish uchun litsenziyaga egaligi va xususan, qaytarib berish sharti bilan o'z mamlakatida pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga egaligini tasdiqlovchi xat;

- bank nazorati organining muassis bankning o'zi joylashgan va ro'yxatdan o'tkazilgan joyda nazorat ostida ekanligi haqidagi yozma tasdiqnoma;

- muassis bankning oxirgi uch moliya yili uchun tuzilgan, auditorlik firmasi tasdiqlagan yillik hisobotlari, shu jumladan, foyda va zararlar haqidagi konsolidatsiyalangan balansi va hisoboti;

- bank nazorati organi muassis bank tashkil etayotgan bankning ustav kapitalida ishtirok etishi uchun bergan yozma ruxsatnomasi yoki bunday ruxsatnoma muassis bank mansub bo'lgan davlatning qonun hujjatlariga muvofiq talab etilmasligining yozma tasdig'i.

Faoliyat yuritib turgan banklar ustav kapitalidagi hissa xorijiy shaxslar tomonidan sotib olinayotganda ham ushbu hujjat xorijiy shaxs tomonidan Markaziy bankka taqdim etilishi lozim bo'ladi.

Banklar Markaziy bankda Tijorat banklarini ro'yxatga olish kitobida ro'yxatga olingan vaqtdan boshlab yuridik shaxs maqomini oladilar. Ro'yxatga olish bilan bir vaqtda ularga litsenziya beriladi.

Bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun muassislar dastlabki ruxsat olingankundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda quyidagi talablarni bajarishlari shart:

a) muassislarning vakolatli shaxsi imzolagan bankni ro'yxatga olish va litsenziya berish to'g'risidagi arizani taqdim etish;

b) bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun ushbu Nizomda nazarda tutilgan barcha zaruriy talablarni bajarish;

v) bank binolari muhofazasini ta'minlash hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlash, dasturiy mahsulotlarni tayyorlash;

g) Markaziy bank tomonidan belgilangan minimal talabdan kam bo'lmagan miqdorda bank ustav kapitalini shakllantirish hamda ustav kapitaliga yo'naltirilgan to'lovni tasdiqlovchi hujjatlarni va muassislar ro'yxatini taqdim etish;

d) bank boshqaruvi raisi va uning o'rinbosarlari, bosh buxgalter va uning o'rinbosarlari egallab turgan lavozimlariga kasbiy muvofiqliligini baholash bo'yicha Markaziy bankning ijobiy xulosasini taqdim etish;

e) sanab o'tilgan barcha hujjatlarning fayl (elektron) ko'rinishdagi nusxalarini ham taqdim etish.

Bankni ro'yxatga olish to'g'risidagi ariza taqdim etilganidan so'ng Litsenziyalash departamenti ochilayotgan bankni mazkur Nizomning talablariga muvofiqligi yuzasidan tekshiradi.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qaror Markaziy bankning barcha talablari bajarilgan kundan boshlab bir oy ichida qabul qilinadi.

Quyidagilar bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berishni rad etish uchun asos bo'ladi:

a) ta'sis shartnomasi va ustavning qonun hujjatlariga mos kelmasligi;

b) bir yoki bir necha muassis moliyaviy ahvolining qoniqarsizligi;

v) muassislar mablag'lari manbalarining deklaratsiya

qilinmaganligi (xususiy tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslardan tashqari);

g) bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha bank eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;

d) bank binolari muhofazasining ta'minlanmaganligi hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlanmagani, dasturiy mahsulotlarning tayyor emasligi;

e) tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterining kasbga nomuvofiqligi.

Markaziy bank tomonidan berilgan litsenziya bankka unda ko'rsatilgan faoliyat turlari bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Tashkil etilayotgan bankni boshqarish imkoniyatlari, umumiy tavakkalchilik va kapital tuzilmasini o'rganish asosida ayrim faoliyat turlari cheklab qo'yilishi mumkin.

Litsenziya uchinchi shaxslarga berilishi mumkin emas.

Chet el valyutasida operatsiyalar amalga oshirish uchun banklarga «Tijorat banklariga chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar berish qoidalari»ga (ro'yxat raqami 463, 1998-yil 3-avgust) muvofiq bosh yoki ichki litsenziyalar beriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida" hamda "Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi Qonunlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklariga, ularning arizasiga ko'ra chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazilishiga, ularning bunga tayyorligidan kelib chiqib litsenziya beradi.

Litsenziyalar bosh litsenziya va ichki litsenziyalarga bo'linadi. Bosh litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda xorijiy valyutadagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun berilgan huquqdir.

Ichki litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasidagi operatsiyalarni to'la yoki cheklangan doirada amalga oshirish uchun berilgan huquqdir.

Chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun bosh yoki ichki litsenziya olgan bank (bundan buyon vakolatli bank deb ataladi) qonunchilikka muvofiq va litsenziya shartlari asosida o'z faoliyatini amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tasdiqlagan talabnomalar asosida tijorat banklari chet el valyutasidagi operatsiyalarni amalga oshirishga qay darajada tayyor ekanligi aniqlanadi. Mazkur talablar malakaviy va texnik talablarga bo‘linadi.

Tijorat banklari litsenziya olish uchun mazkur qoidalarning ilovasida ko‘rsatilgan hujjatlarni topshirishlari kerak.

Xorijiy kapital ishtirokidagi banklar hujjatlarni O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibga muvofiq holda taqdim etadilar.

Bir yildan ortiq faoliyat ko‘rsatayotgan, ya’ni to‘la moliyaviy (operatsiya) yilini tugatgan va rasmiy yillik hisobot tayyorlayotgan tijorat banklarining arizalarigina ko‘rib chiqish uchun qabul qilinadi. Litsenziyalar xorijiy kapital ishtirokidagi banklar belgilangan muddatdan ilgari berilishi mumkin. Xususiy tijorat banklariga chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar ularning faoliyatiga olti oy to‘lishi bilan berilishi mumkin.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank va chet el bankining sho‘ba bankini tashkil etishga qo‘shimcha talablar.

Faqat moliyaviy ahvoli mustahkam va obro‘ga ega bo‘lgan norezident banklarga O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z sho‘ba banklarini ochishga yo‘l qo‘yiladi. Bunda, qisqa muddatli majburiyatlari IVSA, Moody's yoki Standart and Poor's tasniflari bo‘yicha A1 (yoki A+)dan past bo‘lmagan reytingga ega bo‘lgan norezident banklar ustunlikka egadirlar.

O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z sho‘ba bankini ochish yoki bank ustav kapitalida ishtirok etish istagini bildirgan norezident bankning ustav kapitali 500 mln. evro ekvivalentiga teng summadan kam bo‘lmasligi kerak.

Norezident jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan, shuningdek, ellik foizdan ortiq aksiyalari (ishtirokchilar badallari) norezident jismoniy va/yoki yuridik shaxslarning egaligida, foydalanuvida yoki tasarrufida bo‘lgan rezident yuridik shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasida tashkil etilgan banklarning aksiyalarini sotib olish, ularga egalik huquqini berish va shu kabi boshqa munosabatlar bo‘yicha kelishuvlar faqat Markaziy bankning oldindan ruxsati olinganidan so‘ng amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida norezident banklarning

filiallarini tashkil etilishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Chet el kapitali ishtirokidagi banklar va chet el bankining sho‘ba banklarida – boshbuxgalter, boshqaruv raisi o‘rinbosari lavozimlariga, boshqaruv raisi o‘rinbosarlari bir kishidan ko‘p bo‘lgan banklarda esa – birinchi o‘rinbosar lavozimiga O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari tayinlanadi.

Chet el kapitali ishtirokidagi banklarda bank kengashi a‘zolarining hech bo‘lmaganda bittasi O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi bo‘lishi lozim, chet el bankining sho‘ba banklari bundan mustasno.

Ro‘yxatga olingan bankning yuridik yig‘ma jildida quyidagi hujjatlar bo‘ladi:

a) bank ustavi. Uning titul varag‘ida bank ro‘yxatga olinganligi to‘g‘risida belgi qo‘yilib, Markaziy bank vakolatli mansabdor shaxsining imzosi va Markaziy bank muhri qo‘yiladi;

b) bank tashkil etish to‘g‘risidagi ta‘sis shartnomasi (asl nusxa bankda saqlanadi);

v) ta‘sis yig‘ilishi bayoni;

g) bank kengashi raisi imzolagan ta‘sischilar ro‘yxati;

d) O‘zbekiston Respublikasi Hukumati qarori nusxasi (bankning muassisi davlat bo‘lsa);

e) muassis norezident shaxs tegishli organining O‘zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilgan bank ustav kapitalida qatnashish yoki sho‘ba bank tashkil etish to‘g‘risidagi qarori;

j) Markaziy bank boshqaruvining bankni davlat ro‘yxatiga olish va unga litsenziya berish to‘g‘risidagi qarori;

z) litsenziya (asl nusxa bankda, nusxalari Markaziy bank va uning tegishli hududiy Bosh boshqarmasi yig‘majildida saqlanadi);

i) ro‘yxatga olish kartasi.

Yuridik yig‘ma jild uch nusxada tayyorlanadi:

- bir nusxa yangi tashkil etilgan bank kengashi raisiga imzo chektirilgan holda topshiriladi;

- bir nusxa Markaziy bankda saqlanadi;

- bir nusxa Markaziy bankning yangi tashkil etilgan bank joylashgan hududdagi Bosh boshqarmasiga yuboriladi.

Bank ro‘yxatga olingunga qadar bank nomidan bajarilgan bank operatsiyalari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Bank ro‘yxatga olinganidan keyin o‘n kunlik muddatda o‘zi

joylashgan hududda davlat soliq organiga zarur hujjatlarni topshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2009-yil 15- avgustdagi 703-sonli bayonnomasi bilan tasdiqlangan «Bankni ro'yxatdan o'tkazish va litsenziyalash tartibi»ning 77-bandiga ko'ra, quyidagi holatda litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaning rad etilishiga asos bo'la oladi:

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qaror Markaziy bankning barcha talablari bajarilgan kundan boshlab bir oy ichida qabul qilinadi.

Quyidagilar bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berishni rad etish uchun asos bo'ladi:

a) ta'sis shartnomasi va ustavning qonun hujjatlariga mos kelmasligi;

b) bir yoki bir necha muassis moliyaviy ahvolining qoniqarsizligi;

v) muassislar mablag'lari manbalarining deklaratsiya qilinmaganligi (xususiy tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslardan tashqari);

g) bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha bank eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;

d) mazkur Nizomning IX bo'limi talablariga muvofiq bank binolari muhofazasining ta'minlanmaganligi hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlanmagan, dasturiy mahsulotlarning tayyor emasligi;

e) tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterining kasbga nomuvofiqligi Bank tashkil etilganiga qadar, ya'ni u davlat ro'yxatidan o'tkazilgunicha uning nomidan amalga oshirilgan bank operatsiyalari haqiqiy hisoblanmaydi.

Bank ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin o'n kunlik muddat ichida soliq tortishni tashkil etish uchun moliya-soliq organiga zarur hujjatlarni taqdim qilish zarur.

Tijorat banklarini ochish uchun ustav fondining minimal miqdori va uning ahamiyati. Ustav fondini shakllantirish manbalari.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlarining pul mablag'lari hisobidan tashkil topadi.

Kreditga va garovga olingan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan bank ustav kapitalini shakllantirishda hamda bank aksiyalarini sotib olishda foydalanish taqiqlanadi. Mazkur talabga zid

holda ustav kapitaliga kiritilgan mablag‘lar egalariga qaytarilishi va shu vaqtning o‘zidayoq aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka topshirilishi lozim.

Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag‘laridan foydalanilishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagilar asosiy omil hisoblanadi:

- Markaziy bank tomonidan belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdori bo‘yicha talablarga muvofiqligi;
- bank kapitali, shu jumladan ustav kapitali miqdorini doimiy ko‘paytirib borishning rejalashtirilganligi;
- ko‘zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbollari; muassislarning zarur hollarda qo‘shimcha kapital kirita olish qobiliyati.

Bank ro‘yxatga olingunga qadar ustav kapitalini shakllantirish uchun muassislar tomonidan Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchalik jamg‘arma hisobvarag‘i ochiladi.

Bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdori mazkur vaqtinchalik jamg‘arma hisobvaraqda muassislar tomonidan bankni ro‘yxatga olingunga qadar to‘liq shakllantirilgan bo‘lishi kerak.

Ustav kapitalining eng kam miqdori quyidagi miqdorlarda belgilanadi: banklar uchun – 10 mln. yevro ekvivalentida;

xususiy tijorat banklari uchun – 5 mln. yevro ekvivalentida.

Yangi tashkil etilayotgan banklar uchun ustav kapitali eng kam miqdorining hisob-kitobi Markaziy bank tomonidan valyuta operatsiyalari bo‘yicha buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritish uchun e‘lon qilingan yevro kursining muassislar tomonidan bank tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilingan (ta‘sis yig‘ilishi o‘tkazilgan) kundagi kursidan kelib chiqqan holda milliy valyutada amalga oshiriladi.

Bank ro‘yxatga olingandan keyin uning ustav kapitali miqdorida egasi yozilgan aksiyalar chiqariladi va ular muassislar o‘rtasida joylashtiriladi.

Har qanday yuridik shaxs singari banklar ustaviga ega bo‘lishlari va o‘z ustavlari asosida faoliyat ko‘rsatishlari kerak. Bank ustavida quyidagi moddalar o‘z aksini topgan bo‘lishi kerak:

- bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va joylashgan (pochta) manzili;

- bank ko'rsatadigan operatsiyalari ro'yxati;

- ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati va ularning ustav kapitalidagi ulushlarining taqsimlanishi;

- bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, ularning vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar;

- bank auditi tartibi, shuningdek, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari ko'rsatmalari.

Bulardan tashqari bank ustavida boshqa qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma'lumotlar ham bo'lishi kerak.

Qonunda ko'rsatilishicha, kreditga va garovga olingan mablag'lardan va soliqqa jalb etilgan mablag'lardan bankning ustav kapitalini shakllantirish mumkin emas. Ammo alohida olingan hollarda, qonunlarda ko'rsatilgan bo'lsa, byudjet mablag'laridan foydalanishga ruxsat berish mumkin.

Bank kapitalining eng kam miqdori bankni ro'yxatga olgunga qadar uning muassislari tomonidan to'lanishi kerak. Bu to'lanishi kerak bo'lgan mablag'lar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yoki boshqa banklarda ochiladigan jamg'arma hisob varag'iga o'tkaziladi. Bank ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomda (949-sonli, 2000-yil 25-iyul) ko'rsatib berilgan.

Bank ustaviga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish uchun bank aksiyadorlar yig'ilishi yoki muassislarning qaroriga muvofiq belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi va quyidagi hujjatlar:

- ustavga o'zgarishlar kiritish haqida bank kengashi raisi imzolagan iltimosnoma;

- bank aksiyadorlarining ustaviga o'zgarish va qo'shimcha kiritish haqidagi majlisibayoni (3- nusxada);

- bank kengashi raisi imzolagan ustaviga kiritilgan o'zgarish va qo'shimchalar ro'yxati (3 nusxada) taqdim etiladi.

Mazkur o'zgarishlar va qo'shimchalar Markaziy bankda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 49-moddasiga ko'ra, bank

muassasini, ya'ni yuridik shaxsni qayta tashkil etish (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish) uning muassislari (ishtirokchilari) yoki ta'sis hujjatlarida shunga vakil qilingan yuridik shaxs organi qaroriga muvofiq amalga oshirilishi mumkin.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlarining pul mablag'lari hisobidan tashkil topadi.

Kreditga va garovga olingan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan bank ustav kapitalini shakllantirishda hamda bank aksiyalarini sotib olishda foydalanish taqiqlanadi. Mazkur talabga zid holda ustav kapitaliga kiritilgan mablag'lar egalari qaytarilishi va shu vaqtning o'zidayoq aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka topshirilishi lozim.

Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanilishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagilarasosiy omil hisoblanadi:

- Markaziy bank tomonidan belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdori bo'yicha talablarga muvofiqligi;
- bank kapitali, shu jumladan ustav kapitali miqdorini doimiy ko'paytirib borishningrejalashtirilganligi;
- ko'zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbollari;
- muassislarning zarur hollarda qo'shimcha kapital kirita olish qobiliyati.

Bank ro'yxatga olingunga qadar ustav kapitalini shakllantirish uchun muassislar tomonidan Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'i ochiladi.

Bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdori mazkur vaqtinchalik jamg'arma hisobvaraqda muassislar tomonidan bankni ro'yxatga olingunga qadar to'liq shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Bank ro'yxatga olingandan keyin uning ustav kapitali miqdorida egasi yozilgan aksiyalar chiqariladi va ular muassislar o'rtasida joylashtiriladi.

Respublikamizda tijorat banklarini tugatishning o'ziga xos xususiyatlari.

Bankni qayta tashkil etish aksiyadorlar umumiy majlisi qaroriga ko‘ra amalga oshirilishi mumkin. Bu quyidagi hujjatlar taqdim etilgan holda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan amalga oshiriladi:

- bank kengashi raisi tomonidan imzolangan iltimosnoma;
- aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining bankni qayta tashkil etish to‘g‘risidagi qarori;
- bankni qayta tashkil etishning taxminiy shartlari, shakllari, tartib va muddatlarini aks ettiradigan hujjatlar;
- qayta tashkil etishning natijalari haqidagi moliyaviy taxminlar, shu jumladan, bankning u qayta tashkil etilganidan keyin hisob-kitob balansi va bankni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan yuridik shaxslar haqidagi ma‘lumotlar.

Mazkur hujjatlar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ikki oy davomida ko‘rib chiqiladi.

Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyani bekor qilish uchun mavjud litsenziyani shunday holatga keltirish ancha murakkab huquqiy tadbir bo‘lib, tijorat banklari faoliyatining to‘xtashi va tugatishida muhim asosdir.

Bank faoliyatini to‘xtatish va banklarni tugatish “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunda hamda Markaziy bankning 240-sonli “Banklarni tugatish tartibi to‘g‘risida”gi 2005-yil 22-mart 626-1 sonli o‘zgartirish kiritilgan Nizomda ko‘rsatib o‘tilgan. Jumladan bank quyidagi hollarda o‘z faoliyatini to‘xtatadi: aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra, Markaziy bank litsenziyani qaytarib olganda, bankrot deb e‘lon qilinganda o‘z faoliyatini to‘xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni Davlat ro‘yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Uning faoliyati to‘xtatilganligi matbuotda e‘lon qilinadi. Faoliyatni to‘xtatish va uni tugatish tartibi nizomda belgilab berilgan.

Banklarni tugatish uchun quyidagilar asos bo‘ladi:

- a) bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasi Markaziy bank tomonidan chaqirib olinishi;
- b) Markaziy bank roziligi mavjud bo‘lgan holda aksiyadorlar yoki muassislar (ishtirokchilar) umumiy yig‘ilishining bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to‘g‘risidagi qarori.

Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyani qaytarib olish to‘g‘risidagi qarori qabul qilingan kundan boshlab bankni tugatish

jarayoni yakunlanishiga qadar quyidagi cheklashlar belgilanadi:

a) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar va bank mansabdor shaxslarining vakolatlari to'xtatiladi, jumladan, ularning mulkni tasarruf etish va majburiyatlarni to'lash, shuningdek, bankni boshqarish huquqlari bekor qilinadi. Bunda aksiyadorlar umumiy yig'ilishining likvidator hisobotlarini maslahatli tarzda muhokama qilish huquqi saqlanib qoladi;

b) tugatilayotgan bank nomidan yoki uning hisobidan amalga oshirilgan harakatlar ular faqat likvidator tomonidan bajarilgan holdagina yuridik kuchga ega bo'lishi mumkin;

v) bankning barcha qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi;

g) tugatilayotgan bankning barcha turdagi qarzlari bo'yicha penya va foizlarning hisoblab yozilishi to'xtatiladi;

d) tugatilayotgan bank ishtirokida sudda ko'rilayotgan mulkiy xususiyatga ega bo'lgan tortishuvlar agar ularga doir qabul qilingan qarorlar qonuniy kuchga kiritilmagan bo'lsa to'xtatiladi;

e) bankka tegishli mulkiy xususiyatga ega bo'lgan barcha talablar faqat likvidator nomiga bildirilishi hamda mazkur nizom va amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan tartibda ko'rib chiqilishi mumkin;

j) tugatish jarayoni boshlangunga qadar sud tomonidan qabul qilingan qarorlar va tugatilayotgan bankka nisbatan mulkiy talablarga oid sudning ijro hujjatlari qonunchilikda belgilangan tartibida ijro etilishi uchun tugatish komissiyasiga topshiriladi.

Ammo bu nizom bank bankrot deb e'lon qilinganda amalga kiritilmaydi.

Litsenziyaning bekor qilinishi:

- tijorat banki tomonidan yo'l qo'yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo'llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya;

- qonun buzilish holatiga davlatning o'z boshqaruv muassasasi Markaziy bank orqali bildirilgan munosabati;

- bankning bankrotligi uchun formal asos hisoblanadi.

Litsenziya bekor qilingandan keyin bank mavjud bo'lib turadi, ammo bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi.

Litsenziyani bekor qilish Markaziy bank boshqaruvi tomonidan qo'llanadigan og'ir jazo chorasi hisoblanganligi sababli, boshqa jazo choralari natija bermagan quyidagi hollardagina qo'llaniladi:

- bank to'lov qobiliyatini yo'qotib, passivlari aktivlaridan ortib

ketganida;

- litsenziya berilishga asos bo'lgan ma'lumotlarning haqiqiy emasligi aniqlanganda;
- bank o'z kreditorlari va omonatchilari oldidagi majburiyatlarini o'tashga qobiliyatsiz bo'lib qolganda;
- hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda;
- bank operatsiyalarini qonunchilikka va litsenziya shartlariga xilof tarzda amalga oshirilganida;
- litsenziya berilganidan keyin bir yildan ortiq vaqt davomida bank operatsiyalarini amalga oshirishga kirishmasligi oqibatida;
- O'zbekiston Respublikasida sho'ba bank ochgan xorijiy bank litsenziyasining chaqirib o'z mamlakati tomonidan bekor qilinganida.

Litsenziyani bekor qilinishi Markaziy bankka tijorat bankning sudga murojaat qilmasdan majburiy suratda tugatilishi uchun asos bo'ladi. Buni Markaziy bank tomonidan tayinlangan tugatish komissiyasi amalga oshiradi.

Likvidator (tugatuvchi) Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksionerlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab 3 kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zaxiralar hisob varag'ida hisobda turgan mablag'lari tugatuvchi tomondan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risidagi tasdiqnoma taqdim etilgandan so'ng bankning tugatish hisob varag'ida aks ettiriladi. Markaziy bank tomonidan tugatish jarayoni boshlangandan so'ng cheklashlar kiritadi, ya'ni aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar vakolatlari to'xtatiladi. Bank hisobidan va nomidan hech qanday ish bajarilmaydi, qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi. Bankning tugatilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarizatsiya;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;

- tugatish jarayonini aniqlash.

Markaziy bank tugatish jarayonini nazorat qilib turadi. Bankni tugatish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha xarajatlar mazkur bank hisobidan amalga oshiriladi. Markaziy bankning bankni ixtiyoriy tugatishdan bosh tortishi, shuningdek, bankni majburiy tugatish to‘g‘risidagi qarori yuzasidan qonunchilikda belgilangan tartibda shikoyat berish mumkin. Bankni tugatish jarayoni ikki xil bo‘lishi mumkin: ixtiyoriy tugatish yoki majburiy tugatishdir.

Bankni ixtiyoriy tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta‘minlash imkoniga ega bo‘lgan bank aksiyadorlari umumiy yig‘ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to‘g‘risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida ko‘zda tutilgan tartibda bank qonunchiligida belgilangan xususiyatlarni hisobga olgan holda tugatiladi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 9-noyabr 1998-yildagi “Banklarni tugatish tartibi to‘g‘risida” nizomi banklarni tugatish tartibini nazariy asoslari keltirilgan.

Bankni tugatish – boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga huquqiy vorislik tartibida huquqlar va majburiyatlar o‘tmagan holda bank faoliyatini tugatishdir. O‘zbekiston Respublikasidning “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasiga asosan tijorat banklari quyidagi hollarda faoliyatini to‘xtatish yoki faoliyatini tugatish mumkin:

- aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra;
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida;
- bankrot deb e‘lon qilinganda.

Markaziy bank quyidagi hollarda bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyani chaqirib olishi mumkin:

- bank to‘lovga qobiliyatsiz bo‘lib qolganida, passivlar aktivlardan ko‘payib ketganida;
- litsenziya berishga asos bo‘lgan ma‘lumotlarning noto‘g‘riligi aniqlanganda;
- bank o‘z omonatchilari va boshqa kreditorlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodir bo‘lmaganida;
- hisobot ma‘lumotlari muntazam ravishda buzib ko‘rsatilganda;

- qonun hujjatlariga va litsenziya shartlariga zid keladigan bank operatsiyalari amalga oshirilganda;
- litsenziya berilgan paytdan e'tiboran bank operatsiyalarini amalga oshirish bir yildan ortiq muddatga kechikkanda;
- monopoliyaga qarshi qoidalar buzilganda;
- ichki nazorat qoidalari hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog'liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibi buzilganda;
- O'zbekiston Respublikasida o'z sho'ba bankini tashkil etgan chet el bankidan litsenziya chaqirib olinganda.

Banklarning qo'shilishi va yutilishiga ta'rif va umumiy tavsif

Iqtisodiyotning bank sektori oxirgi o'n yilliklar davomida butun jahonda keskin o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda, ushbu o'zgarishlar moliya bozorlarining globallasuvi, moliya sektorining konsolidatsiyalashuvi bilan tavsiflanadi va bu jarayonlar moliyaviy muassasalar sonining qisqarishi, bank biznesi sohasining kengayishida namoyon bo'lmoqda. Bank biznesi o'z navbatida biznesning baynalminallashuvi va mahsulotlar qatorining diversifikatsiyalashuvi, shu jumladan banklar tomonidan nobank mahsulot va xizmatlar taklifining kengayishida o'z aksini topmoqda. Moliya sektoriga ko'pchilik davlatlarda soliq qonunchiligining o'zgartirilishi va qayta tartibga solinishi katta ta'sir o'tkazmoqda.

Banklarning qo'shilishi va yutilishi: umumiy yondashuvlar va texnologik jihatlar.

1. Qo'shilish va yutilishning sabablari.

Zamonaviy korporativ boshqaruv nazariyasi va amaliyoti kompaniya va banklarning qo'shilishi va yutilishining bir qator sabablarini ko'rsatib bermoqda. Ushbu sabablarni birma-bir ko'rib chiqamiz.

Qo'shilishi va yutilish natijasida **sinergetik samaraga erishishga intilish**, ya'ni ikki yoki undan ortiq tashkilotlar aktivlarining o'zaro bir-birini to'ldirib boruvchi ta'siri va uning birgalikdagi natijasi bozorda alohida faoliyat yuritayotgan strukturalarning jami natijasidan yuqori bo'lishiga erishish. Sinergatik samaraning kelib chiqishi quyidagilar bilan asoslanadi:

- masshtabni iqtisod qilish;

- o‘zaro bir-birini to‘ldirib boruvchi resurslarning birlashtirilishi;
- transaksion harajatlarning qisqarishi hisobiga pul mablag‘larini tejash;

- bozordagi pozitsiyani mustahkamlash (monopoliyaga aylanish);
- xarajatlarni tejash.

Qo‘shilish va yutilishning sabablaridan yana biri boshqaruv sifati va samarasini oshirishga intilish hisoblanadi. Qoidaga ko‘ra, kam samarali va boshqaruv tizimi sust bo‘lgan banklar va kompaniyalar yutilishga yuz tutadi.

Soliq tizimi bilan bog‘liq sabablar ham ushbu jarayonlarga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Yutilayotgan kompaniya ma‘lum bir soliq imtiyozlariga ega bo‘la turib, ba‘zi sabablarga ko‘ra bu imtiyozlardan to‘la-to‘kis foydalanmayotgan bo‘lishi mumkin.

Pul mablag‘lari oqimlarini stabillashuv va risklarni kamaytirish bilan bog‘liq holda biznesni diversifikatsiyalash ham qo‘shilish va yutilishning sabablaridan biri hisoblanadi. Bank biznesida to‘xtaladigan bo‘lsak, foizli daromadlarga ma‘lum bir davriylik xususiyati xos, shuning uchun “kredit” bank tomonidan daromadlarning asosiy manbayini komission to‘lovlar tashkil qilgan maxsus moliya muassasasiga ega bo‘lish daromadlilikka katta ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Ortiqcha resurslardan foydalanish imkoniyati ham muhim sabablardan biridir. Masalan, yirik moliyaviy resurslarga ega bo‘lgan, biroq ba‘zi bir sabablarga ko‘ra ularni joylashtirish imkoniyatlari chegaralangan hududda joylashgan hududiy bank milliy masshtabda faoliyat yuritayotgan yirik bank uchun yutilish obyekt sifatida qiziqish uyg‘otishi mumkin.

Mutaxassislar tomonidan qo‘shilish va yutilishning sabablari sifatida kompaniyaning bozor narxi va uni o‘rnini bosish bahosi o‘rtasidagi farq mavjudligi ko‘rsatiladi. Bank amaliyoti haqida gapiradigan bo‘lsak, ko‘p hollarda hududiy bankni sotib olib, uni filialga aylantirish “noldan” filial ochishdan ko‘ra arzonroq bo‘lishi namoyon bo‘ladi. Yana bir misol sifatida bank tomonidan protsessing kompaniyasini sotib olinishini ham keltirish mumkin.

Asset-stripping (foйда olish maqsadida qismlarga bo‘lib qayta sotish uchun kompaniyani sotib olish) kabi yutilish sababi ham kompaniyani likvidatsion narxi uning bozor narxiga ko‘ra yuqoriligi

hisobiga amaliyotda ko‘p uchrayotgan sabalardan biri ekanligi namoyon bo‘lmoqda.

Menejmentning shaxsiy sabablari ham mavjud: qo‘shilish va yutilishning bunday sabablari yuqori menejmentning motivatsiyasi kompaniya yoki bankning faoliyati natijalaridan ko‘ra ko‘proq uning masshtablariga qaratilgan vaqtda vujudga keladi. Ma’lumki, yirik kompaniya yoki bankni boshqarish albatta qiyinroq, ammo doim “boshqarish qiyinligi uchun kompensatsiya” degan savol tug‘iladi.

2. *Strategik jihatlar.*

Strategik jihatlar qo‘shilish va yutiish to‘g‘risida boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos hisoblanadi. Makroiqtisodiy sharoit va iste’molchilarning doimo o‘zgarib turuvchi va qiyinlashib boruvchi talablariga moslasha olish qobiliyati biznesni yashashi va rivojlanishining asosiy sharti hisoblanadi. Demak, agar kompaniya o‘z faoliyati chegaralarini kengaytirmasa, yoki doimo o‘zgarib turuvchi tashqi sharoitga moslasha olmasa, u o‘z kelajagini so‘rov beligisi ostiga qo‘yayotgan bo‘ladi. O‘shish va rivojlanishga intilish ko‘p hollarda u yoki bu biznesni yaratgan va rivojlantirgan tadbirkorlarning ta’siri ostida yanada kuchayadi. Ishbilarmon korxonaning ko‘lami ko‘pincha biznesning kuchli tomoni sifatida qaraladi, bozorda yetakchilik qilish, daromadlarning barqarorligi, malakali menejerlarni jalb qila olish imkoniyatlari bilan tenglashtiriladi. Tashqi aksionerlarga ega bo‘lgan kompaniyalar uchun dividendlar va bir aksiyaga to‘g‘ri keladigan foydaning o‘shishiga bo‘lgan talabning mavjudligi xosdir. Bu masalalar ham tashqi sharoit ham ichki omillar ta’sirida shakllanadigan strategiyada o‘z aksini topadi. Strategik opsiyalardan biri bo‘lib qo‘shilish va yutilish hisoblanadi.

Yutilish yoki qo‘shilish jarayoni muvafaaqqiyatli amalga oshirilishi uchun quyidagilarishlab chiqilishi va amaliyotga tatbiq etilishi zarur:

- to‘liq shakllangan strategik fikrlash asosidagi strategik yondashuvlar;

- yutilish jarayonini amalga oshirish tartibini tanlash va maqsadini tahlil qilish;

- bitimni moliyaviy va tashkiliy jihatdan to‘g‘ri strukturaga keltirish;

- bitim amalga oshirilgandan keyingi boshqaruv tartibi va chora-tadbirlari, shuningdek, yutilayotgan kompaniyaning integratsiyasi

jarayoni.

Qo‘shilish va yutilishga nisbatan asosiy strategik yondashuvlar sifatida integratsiya va diversifikatsiyani ko‘rsatish mumkin.

Yutilish natijasida “yutayotgan” kompaniya yangi faoliyat turi bilan shug‘ullanishni boshlaydi (diversifikatsiya) yoki o‘zining an’anaviy biznesini yanada kuchaytiradi (integratsiya). Amaliyotda ushbu ikki jarayon o‘rtasidagi chegara deyarli sezilmaydi, chunki qo‘shilish yoki yutilish holatlari ham integratsiya ham diversifikatsiya elementlarini o‘z ichiga oladi.

Ilmiy adabiyotlarda yutilish jarayoni vertikal va gorizontal turlarga ajratib ko‘rsatiladi. Vertikal integratsiyada yutayotgan kompaniya o‘zining ishlab chiqarish zanjirini kengaytiradi. Misol sifatida qog‘oz ishlab chiqaruvchi korxonadan tomonidan o‘rmon sanoati bilan shug‘ullanadigan korxonani sotib olinishini keltirish mumkin. Bunday holatda “yuqoriga yo‘naltirilgan” integratsiya sodir bo‘ladi, chunki bu orqali kompaniya xomashyo manbalariga yanada yaqinlashadi. Agarda qog‘oz ishlab chiqaruvchi kompaniya kanselyariya tovarlari savdosi bilan shug‘ullanadigan do‘konlar tarmog‘ini sotib olsa, bunda “pastga yo‘naltirilgan” integratsiya kuzatiladi, chunki bunda yakuniy iste‘molchiga yaqinlashish amalga oshiriladi. Vertikal integratsiyalashgan tashkilotlarga an’anaviy misol sifatida yirik neft ishlab chiqaruvchi kompaniyalarni keltirish mumkin, ular neft yetkazishdan boshlab to yoqilg‘ini o‘zlariga tegishli bo‘lgan yoqilg‘i quyish stansiyalari orqali realizatsiya qilishgacha bo‘lgan barcha operatsiyalarni amalga oshiradilar. Gorizontal integratsiyada yutuvchi kompaniya o‘zining ishlab chiqarish quvvatlarini oshiradi, texnologiyalarini takomillashtiradi va savdo tarmoqlarini kengaytiradi.

Qo‘shilish va yutilish jarayoni olti bosqichdan iborat bo‘ladi. Birinchi uchta bosqich qo‘shilish va yutilishni rejalashtirish jarayonini, qo‘shilish va yutilishning potensial obyekti bo‘yicha tahliliy ishlarni olib borish, qo‘shilish va yutilish to‘g‘risida muzokaralarolib borish va zaruriy bitimni tayyorlash va imzolash jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Ikkinchi uchta bosqich bu loyihani amaliy jihatdan amalga oshirishdir.

Banklarni qo‘shilish yoki yutilish ko‘rinishida qayta tashkil etish uchun bir qator omillar sabab bo‘ladi. Qo‘shilish va yutilish sabablarini aniqlash juda muhim, chunki aynan shu sabablar ikki yoki undan ortiq bankning birlashishi natijasida uning qimmatroq bo‘lishi

sabablarini aks ettiradi. Shuni ta'kidlash joizki, ko'pchilik qo'shilish va yutilish holatlarining asosiy maqsadlaridan biri bu birlashgan banklarning kapitallashgan bahosini oshirish hisoblanadi.

Yutilish holatida yutayotgan bank moddiy va nomoddiy aktivlarga ega bo'ladi, shuningdek bankning tashkiliy strukturasi ham egallab oladi. Moliya nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda qo'shilish va yutilish holatlari bu oddiy investitsion qaror hisoblanadi va unda biror bir bank boshqa bankning jami aktivlariga ega bo'lish evaziga ma'lum bir summani to'laydi (yoki bankrot bankni olayotgan holatda uning zarari va majburiyatlarini o'z bo'yniga oladi). Demak, qo'shilish ham boshqa investitsion qarorlar kabi bankning sof joriy qiymatini oshirishga qaratilgan holatdagina amalga oshirilishi zarur.

Endi banklarni tugatish tartibini o'rganib chiqamiz. Bank ixtiyoriy yoki majburiy ravishda tugatilishi mumkin. Bunda Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya chaqirib olinadi.

Ixtiyoriy tugatish. Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan holda amalga oshirilishi mumkin.

Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish quyidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi:

- Bank aksiyadorlar yoki muassislar umumiy yig'ilishi qaroriga asosan bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma bilan Markaziy bankka murojaat qilishi lozim. Bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma aksiyadorlar yoki muassislar umumiy yig'ilishi vakolat bergan shaxs tomonidan imzolangan bo'lishi zarur.

- Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi iltimosnoma bilan birga Markaziy bankka quyidagi hujjatlar taqdim etilishi kerak:

- aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi tugatish sabablari ko'rsatilib qabul qilgan qarori;

- bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi iltimosnoma bilan Markaziy bankka murojat qilingan vaqtdagi balans hisoboti;

- tugatish komissiyasi a'zolari ro'yxati;

– aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tasdiqlagan tugatish rejasi.

Markaziy bank iltimosnoma qabul qilingan kundan boshlab bir oy davomida bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik berish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Markaziy bank ushbu iltimosnomaga rozi bo‘lmasa bank rahbarlari va aksiyadorlariga bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik bermasligi to‘g‘risida asoslangan qarorni yetkazadi. Markaziy bank zarur hollarda tugatish rejasi va jadvalini ko‘rib chiqish yoki boshqa hujjatlar va ma‘lumotlarni talab qilishi mumkin.

Likvidator Markaziy bankning tugatish to‘g‘risidagi roziligi olingandan keyin, kreditorlar o‘z talablarini bildirishi mumkin bo‘lgan manzilni ko‘rsatgan holda ushbu ma‘lumotni kamida ikki respublika gazetasida e‘lon qilishi lozim.

Talab qilinayotgan barcha choralar bajarilgach tugatish komissiyasi aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tasdiqlaganidan so‘ng 7 kun ichida Markaziy bankka hisobot va tugatishbalansini taqdim etishi lozim.

Majburiy tugatish. Bankni majburiy tarzda tugatish Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to‘g‘risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Markaziy bankning litsenziyani qaytarib olish to‘g‘risidagi qaroriga asosan bankni majburiy ravishda tugatish quyidagi asoslarga ko‘ra amalga oshiriladi:

a) passivlarning aktivlardan oshib ketishi tufayli bankning to‘lovga layoqatsiz bo‘lib qolishi;

b) litsenziya berilishiga asos bo‘lgan ma‘lumotlarning noto‘g‘ri ekanligi aniqlanishi;

v) bank o‘z omonatchilari yoki boshqa kreditorlari oldidagi majburiyatlarni bajarishga layoqatsizligi;

g) hisobot ma‘lumotlarining muntazam ravishda buzib ko‘rsatilishi;

d) qonunchilikka hamda omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soluvchilitsenziya shartlariga zid bo‘lgan bank operatsiyalarining amalga oshirilishi;

e) litsenziya berilgan vaqtdan boshlab bir yildan ortiq muddatda bank operatsiyalarini bajarishni kechiktirish;

j) monopoliyaga qarshi qoidalarining buzilishi;

z) O‘zbekiston Respublikasi hududida sho‘ba bankni tashkil etgan

xorijiy davlat banki litsenziyasining qaytarib olinishi.

Bank tomonidan yo‘l qo‘yilgan omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soluvchi tartibbuzarliklarga quyidagilar kiradi:

a) amaldagi qonunchilik va Markaziy bank me‘yoriy hujjatlarning buzilishi;

b) xavfli yoki nosog‘lom bank faoliyatining yuritilishi;

v) bankning Markaziy bank ko‘rsatmalarini atayin va uzoq muddat bajarmasligi;

g) bank tomonidan hujjatlar yoki yozishmalarning Markaziy bank inspektorlaridan yashirilishi yoki bank nazorati xizmatiga talab etilgan hujjatlarni taqdim etishdan bosh tortilishi.

Bank kapitalining yetarlilik koeffitsienti darajasi Markaziy bank belgilagan ushbu iqtisodiy me‘yorning 75 foizidan kam bo‘lishi, bank ketma-ket keluvchi har uch chorakda bank regulyativ kapitalining 10 foizidan yoki vaqtdan qat‘iy nazar regulyativ kapitalning

50 foizidan ortiq miqdorda potensial zarar ko‘rishi yoki ko‘rishi mumkin ekanligi, omonatchilar va kreditorlarning bankka ishonib topshirgan mablag‘lari butligiga real xavf soluvchi boshqa hollar bank faoliyati omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soladi deb tan olinadi. Bular ham bank faoliyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, banklarini tugatilishiga olib kelishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tugatish tartibi va uning huquqiy asoslari.

Tijorat banklari faoliyatini tugatish – boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga huquqiy vorislik tartibida huquqlar va majburiyatlar o‘tmagan holda bank faoliyatini tugatishdir. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasiga asosan tijorat banklari quyidagi hollarda faoliyatini to‘xtatish yoki faoliyatini tugatish mumkin:

- Aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra.
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida.
- Bankrot deb e‘lon qilinganida.

Shu bilan bir qatorda, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 101–104-moddalariga muvofiq tijorat banklari aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to‘g‘risida qaror qabul qilingan yoki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki bankdan bank

operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya qaytarib olingan hollarda tugatilishi mumkin.

Likvidator yoki tugatish komissiyasi Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab uch kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish komissiyasi tarkibiga Markaziy bank va uning bank joylashgan manzil bo'yicha hududiy Bosh boshqarmasi mutaxassislari kiritilishi mumkin. Banklar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida ko'zda tutilgan tartibda bank qonunchiligida belgilangan xususiyatlarni hisobga olgan holda tugatiladi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bank ixtiyoriy yoki majburiy ravishda tugatilishi mumkin Bank Markaziy bank tomonidan tugatilganda bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya, shuningdek, ayrim operatsiyalarni bajarish uchun berilgan litsenziyalar chaqirib olinadi. O'z faoliyatini to'xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni davlat ro'yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Bankning faoliyati to'xtatilganligi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilinadi. Bank faoliyatini to'xtatish va uni tugatish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori u qabul qilingan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Qaror u qabul qilingan kuni bank rahbariyatiga mazkur qarorni olganligi to'g'risida imzo qo'ydirilgan holda topshiriladi.

Bankni tugatish to'g'risida qaror qabul qilingandan keyin, Markaziy bank Banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobiga bankda tugatish jarayoni ketayotganligi to'g'risidagi yozuvni kiritadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zaxiralar hisob-varag'ida hisobda turgan mablag'lari tugatuvchi tomonidan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risidagi tasdiqnoma taqdim etilganidan so'ng uch kunlik muddatda tugatilayotgan bank joylashgan Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi huzuridagi Hisob-kitob-kassa markazida ochiladigan bankning tugatish hisob varag'iga qaytariladi. Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyani qaytarib olish

to'g'risidagi qarori qabul qilingan kundan boshlab bankni tugatish jarayoni yakunlanishiga qadar quyidagicheklashlar belgilanadi:

➤ aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar va bank mansabdor shaxslarining vakolatlari to'xtatiladi, jumladan, ularning mulkni tasarruf etish va majburiyatlarni to'lash, shuningdek, bankni boshqarish huquqlari bekor qilinadi. Bunda aksiyadorlar umumiy yig'ilishining likvidator hisobotlarini maslahatli tarzda muhokama qilish huquqi saqlanib qoladi;

➤ tugatilayotgan bank nomidan yoki uning hisobidan amalga oshirilgan harakatlar ular faqat likvidator tomonidan bajarilgan holdagina yuridik kuchga ega bo'lishi mumkin;

➤ bankning barcha qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi;

➤ tugatilayotgan bankning barcha turdagi qarzlari bo'yicha penya va foizlarning hisoblab yozilishi to'xtatiladi;

➤ tugatilayotgan bank ishtirokida sudda ko'rilayotgan mulkiy xususiyatga ega bo'lgan tortishuvlar agar ularga doir qabul qilingan qarorlar qonuniy kuchga kiritilmagan bo'lsa to'xtatiladi;

➤ bankka tegishli mulkiy xususiyatga ega bo'lgan barcha talablar faqat likvidator nomiga bildirilishi hamda mazkur nizom va amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan tartibda ko'rib chiqilishi mumkin;

➤ tugatish jarayoni boshlangunga qadar sud tomonidan qabul qilingan qarorlar va tugatilayotgan bankka nisbatan mulkiy talablarga oid sudning ijro hujjatlari qonunchilikda belgilangan navbat tartibida ijro etilishi uchun tugatish komissiyasiga topshiriladi.

Bankni tugatish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarlash;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;
- tugatish jarayonini yakunlash.

Markaziy bank bankni tugatish jarayonini nazorat qilib turishi shart. Ushbu maqsadlarda Markaziy bank muntazam ravishda bank aktivlarini baholash, bu aktivlarni tugatish va daromadlarni taqsimlash to'g'risida hisobotlar olib turadi. Tugatish komissiyasi raisi etib tayinlagan shaxs yoki likvidator sifatida yollanayotgan yuridik shaxs rahbari, shuningdek, likvidatorning bosh buxgalteri sifatida yollangan shaxs va tugatish komissiyasining boshqa a'zolari Markaziy bankning banklar rahbarlari va bosh buxgalterlariga nisbatan qo'ygan malaka talablariga mos kelishi

lozim. Likvidator, ekspertlar va tugatish jarayonida band bo‘lgan boshqa shaxslar faoliyatiga haq to‘lash shartlari likvidator tomonidan qonunchilikda belgilangan tartibda ishlab chiqiladigan tugatish rejasida qayd etiladi.

1990-yillarning oxiri 2000-yillarning boshida respublikamizda tijorat banklarining soni 40 tadan oshgan. Lekin Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga javob bermaslik holatlari natijasida bir necha banklarning litsenziyasi Markaziy bank tomonidan chaqirib olindi. Bu banklar butunlay yopildi. Meva Sabzavot bank, Avtodorbank, Avia banklar boshqa banklar tomonidan qo‘shib olindi, jumladan, Avia bank Kapital bankka, Avtodorbank Asaka bankka qo‘shib olindi. Yopilgan banklarga Nur-Anvar bank, Karvon bank, Parvina bank, Alp-Jamol banklarni kiritish mumkin. Oxirgi 3 yil davomida yana 4 ta bank yopildi, bular: O‘ktam bank, Samarqand bank, Kredit-standart bank va Amir bank. Amir bankning litsenziyasi 2014-yilning iyun oyi boshida chaqirib olindi. Bu banklar litsenziyasining chaqirib olinishi O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati” to‘g‘risidagi qonunining 14-moddasiga hamda “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonunining 53-moddasiga binoan amalga oshirildi.

Nazorat savollari:

1. Nima uchun Markaziy bank banklarning banki deb yuritiladi?
2. «Markaziy bank mustaqilligi» deganda nima tushuniladi?
3. Markaziy bankning bosh maqsadi va asosiy vazifalari ni-malardan iborat?
4. Nimalar Markaziy bank uchun taqiqlangan faoliyat turlari hisoblanadi?
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida Markaziy bank nimalarga haqli?
6. Markaziy bank boshqaruvining o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
7. Bank boshqaruvi qanday vakolatlarga ega?
8. Qaysi hollarda Markaziy bank raisi o‘z lavozimidan ozod etiladi?
9. Markaziy bank boshqa banklar faoliyatini qanday iqtisodiy dastaklarga asoslanib tartibga soladi?
10. Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda qanday vakolatlarga ega?

4-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING PASSIV OPERATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLASHISHI

Tijorat banklarining resurslari, ularning tarkibi va tavsifi

Resurs – fransuzcha «ressource»¹⁴ soʻzidan olingan boʻlib, pul mablagʻlari, yordamchi mablagʻ, imkoniyat, zaxira, mablagʻ va imkoniyatlar manbayi, daromadlar manbayi, xom ashyo degan maʼnolarni oʻzida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiy manbalarda «resurs» soʻzi turli xil maʼnolarda, yaʼni, tabiat resurslari, moliyaviy resurslar, iqtisodiy resurslar, inson resurslari va boshqa koʻrinishlarda tez-tez uchrab turadi. Shundan iqtisodiy resurslarni jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida taqsimlanadigan iqtisodiy imkoniyatlarining asosiy elementlaridan biri deb hisoblash mumkin. Undan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning aniq maqsadlariga erishishda foydalaniladi. Iqtisodiy resurslar asosiy qismi, bu moliyaviy resurslar boʻlib, bu resurslar iqtisodiyotning rivojlanishini taʼminlash uchun foydalaniladigan pul-kredit va byudjet mablagʻlarini tashkil qiladi.

Moliyaviy resurslarning asosiy manbayi boʻlib, vaqtinchalik boʻsh turgan pul mablagʻlari, soliqlar, jismoniy shaxslarning pul mablagʻlari, chek-depozit emissiyasi bilan bogʻliq mablagʻlar va boshqalar hisoblandi.

Iqtisodiy manbalarda va bank mablagʻlarining shakllanishi boʻyicha olib borilgan tadqiqotlarda «bank resurslari», «kredit resurslari», «depozit resurslari», «bank passivlari» kabi tushunchalarni uchratishimiz mumkin va bu tushunchalarga mualliflar oʻzlarining turlicha taʼriflari orqali izoh berganliklarining shohidi boʻlamiz.

Rossiyalik olim O.Lavrushinning fikriga koʻra, tijorat banklarining resurslari yoki «banklarning resurslari» bankning ixtiyorida boʻlgan oʻz va jalb qilingan resurslarining yigʻindisi boʻlib, uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi¹⁵. Shunday fikrni boshqa bir guruh mualliflarning ilmiy izlanishlarida ham uchratish mumkin. Tijorat banklarining resurslari oʻz mablagʻlari va jalb qilingan mablagʻlar hisobidan tashkil qilinishini taʼkidlash, bizning

fikrimizcha, ularning manbalariga ko‘proq e‘tiborni qaratadi. Bank resurslarining zarurligi bank faoliyatini tashkil qilish va olib borish natijasida shakllanadi. Banklar tashkil qilinishing ilk bosqichlarida banklardan avvalambor o‘z kapitalining mavjud bo‘lishi va banklar keyingi faoliyatlarini olib borishlari uchun esa mablag‘lar jalb qilinishi talab qilinadi. Shu boisdan, tijorat banklari resurslari mohiyatini ta‘riflaganda nafaqat ularning qaysi manbalar hisobidan tashkil qilinganligini e‘tiborga olish, balki u mablag‘lar bankning maqsadli faoliyati uchun zarur va muhimligini hamda ularning samaradorligiga erishishni ham ko‘zda tutish lozim.

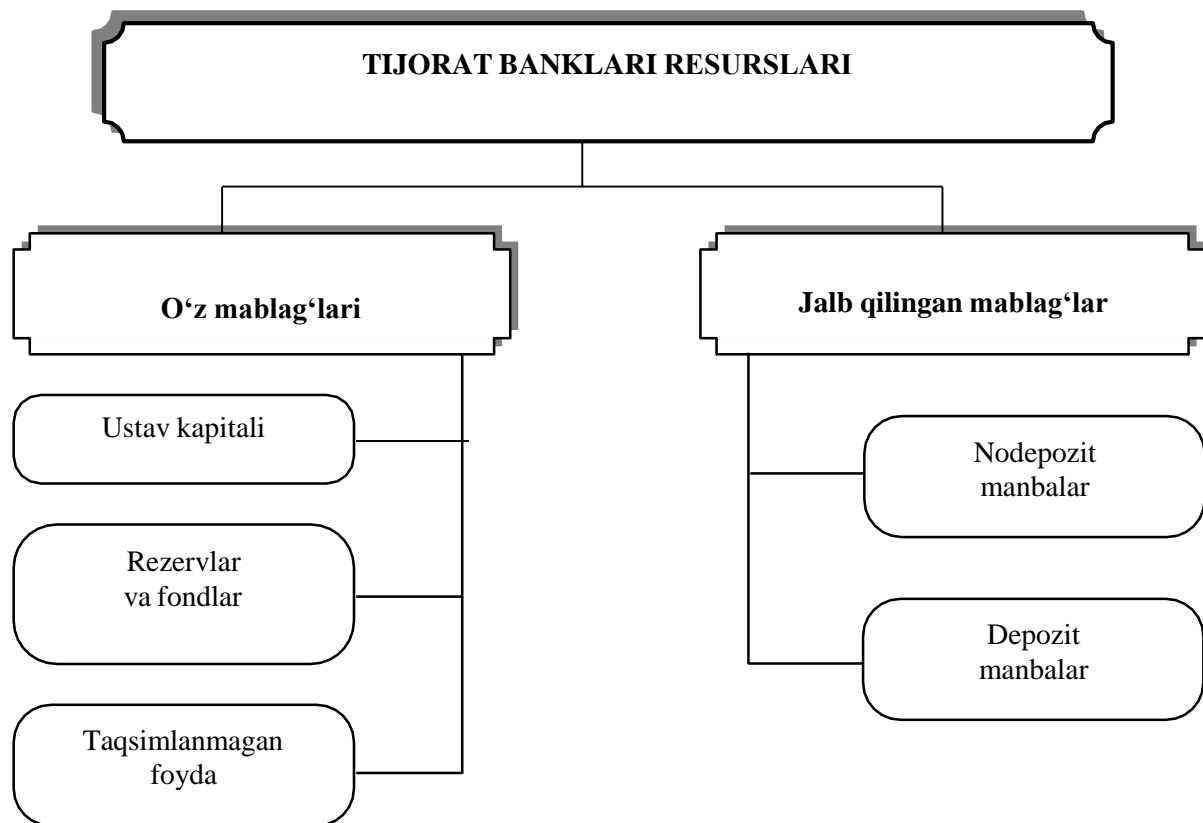
Bank resurslarini puxta o‘rganish uchun ularni guruhlariga ajratib tasniflash lozim. To‘g‘ri, bank resurslarining turkumlanishi ularni boshqarishda jiddiy o‘zgarish yaratmaydi, ammo ularni o‘rganishning tizimli yondashuvini vujudga keltirish uchun asos yaratadi.

Tijorat banklari resurslarining shakllanishi jihatidan tasniflanishi bankirlar va iqtisodchi-olimlar tomonidan turlicha o‘rganiladi. Bu boradagi o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlardan asosiy uch guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin.

Birinchi guruh olimlari – bu guruhga Rossiya olimlaridan – V.I.Bukato va Yu.I.Lvov larni va boshqa olimlarni kiritish mumkin. Ular o‘zlarining «Банки и банковские операции в России»¹⁶ kitobida «bank resurslarini shakllanishi jihatidan ikkiga bo‘lib o‘rgangan, ya‘ni bank resurslari bankning o‘z kapitali va jalb qilingan mablag‘lardan iborat» deb ta‘kidlovchi olimlardir. O.I.Lavrushin «Банковское дело» kitobida «tijorat bank resurslari shakllanishi jihatidan, o‘z resurslari va jalb qilingan mablag‘larga bo‘linadi»¹⁷, – deb aytib o‘tgan. Maslanchenkov Yu.S. «Финансовый менеджмент в коммерческом банке» kitobida: «bank resurslarini o‘z va jalb qilingan mablag‘lardan tashkil topadi»¹⁸, - deb o‘rganadi. Bularning ishlaridan ko‘rishimiz mumkinki, bu iqtisodchi-olimlar resurslarning tarkibiy shakllanishiga ko‘p e‘tibor berib, bank resurslarini faqat ikki guruhga bo‘lib o‘rganganlar.

Ikkinchi yo‘nalish olimlari, bu guruhga Rossiya olimlaridan – K.K.Sadvakasov, V.V.Kiselev lar kiradi. Bu guruh olimlari bank

resurslarini o'rganishda tarkibiy jihatdan uch yirik guruhga bo'lib tasniflaydilar.

Tijorat banklari resurslari tarkibi

Tijorat banklari boshqa xo'jalik subyektlari kabi o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslarga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi.

Klassifikatsiya belgisi	Resurslar turlari	Izoh
1	2	3
Manbaya	O'z mablag'lari	Nizom, qo'shimcha kapital, zaxiralar, foyda va zararlar hisob raqamidagi qoldiq
	Jalb qilingan va qarz mablag'lari	Mijozlarining hamda vakil-banklarining joriy, depozit, jamg'arma va boshqa hisob raqamlaridagi mablag'lar; yuridikshaxslar tomonidan olingan kreditlar
Mablag'lar-ning kimga tegishligi bo'yicha	Bankka tegishli	O'z mablag'lari: jamg'armalar, taqsimlanmagan foyda, taqsimotdan keyingi joriy davrning foydasi, o'z mablag'larini ko'payishiga ta'sir qiluvchi xarajatlarni hisobga olmagan holda emission daromad.
	Bankka tegishli bo'lmagan	Qarz banklararo kredit, banklararo moliyaviy mablag'lari yordam, muddatli qimmatli qog'ozlar
		Jalb depozitlar, maxsus jamg'armalar, hisob qilingan raqamlardagi vaqtincha bo'sh mablag'lar, mablag'lar bankning kreditorlik qarzlari, debitorlar bilan hisoblashishlar bo'yicha zaxiralar.
Muddatiga ko'ra	Uzoq muddatli	O'z mablag'lari, o'z mablag'lariga tenglashtirilgan-mablag'lar (talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqlar), uzoq muddatli depozitlar, moliyaviy yordam.
	Qisqa muddatli	Qisqa muddatli depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqdan ortgan mablag'lar
Qiymati	To'lovli	O'z mablag'lari, depozitlar, boshqa yuridik shaxslarining kreditlari
	Nisbatan to'lovsiz	Talab qilib olinguncha hisob raqamlari, korxonalarining hisob va joriy hisob raqamlari
Ishonch-lik darajasiga ko'ra	Ishonchli	O'z mablag'lari, uzoq muddatli depozitlar, moliyaviy yordam
	Ishonchsiz	Qisqa muddatli depozitlar, talab qilib olinguncha depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning hisob va joriy hisob raqamlari

Tijorat banklari resurslarining tasniflashi.

Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatildi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Bundan tashqari, uning aktiv operatsiyalari ko'lami, resurslar hajmiga bog'liq bo'ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Shundan kelib chiqib, bank resurslari tijorat banki faoliyatini keng olib borishga asos bo'lib, bankka ma'lum miqdorda daromad keltirish olish qudratiga ega bo'lgan zaxira va imkoniyatdir. Tijorat banklari o'zining kredit siyosatini ishlab chiqqanda yoki uzoq davrga o'z faoliyatining startegik yo'nalishlarini belgilaganda shu zaxira va imkoniyatlarning ko'lamini keng ko'rib chiqishi va resurslarni o'z faoliyat yo'nalishlarining daromad manbalari sifatida nazarda tutishi lozim.

Chet el adabiyotlarida²⁰ mablag'larni jalb qilish operatsiyalarini nafaqat tijorat banklari, balki moliyaviy kompaniyalar, jamg'arma kassalari, turli xil fondlar ham bajaradi degan fikrni uchratish mumkin. Lekin, fondlarning faoliyati va maqsadi bilan tijorat banklarining faoliyati va maqsadi bir xil emas.

Yuqorida tavsiya qilingan tasnif, bizning fikrimizcha, banklar faoliyati uchun zarur bo'lib tijorat banklari o'zida mavjud bo'lgan resurslarni qaysi manbadan, qanday qiymatda, qancha muddatga jalb qilinganligi to'g'risida yaqqol tasavvurga ega bo'ladi. Undan tashqari bu tasnif asosida tijorat banklari mablag'lar qaysi subyektga tegishli ekanligi va bu subyektning moliyaviy ahvoli, unga shu mablag'lar qaysi muddatga zarurligi yoki boshqacha qilib aytganda ularning likvidlilik, ishonchlilik darajasi, shu mablag'lar bo'yicha mavjud risklar va ularning darajasining aniqlashga va shu omillar asosida chora-tadbirlarni amalga oshirib banklarning resurs bazasini barqaror ushlab turishga yordam beradi.

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik subyektlari kabi o'zining xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat

monopoliyasi tugatiladi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo'sh pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank kredit resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari yordamida shakllanib, bank balansining passiv qismida ikki katta guruhga bo'lib hisobga olinadi. Bular: banklarning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'laridir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi. Birinchisi, bu jalb qilingan depozitlar, ikkinchisi, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir qiladi.

Bank kredit resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'lari tashkil qiladi. Bank boshqa mablag'larini jalb qilish uchun, avvalambor me'yoriy hujjatlar talablari bo'yicha, o'z kapitalining yetarlilik darajasi miqdorini shakllantirishi lozim.

Tijorat banklari bajarayotgan barcha operatsiyalar bevosita yoki bilvosita bank kapitalining yetarliligi va uning sifatiga bog'liq bo'lib, har qanday tijorat bankining to'lovga qobilligini va xatardan holiligini baholashda asosiy omil hisoblanadi. Tijorat banklarining yetarli miqdorda bank kapitaliga ega bo'lishi, ularning likvidligini ta'minlashda va faoliyati davomida duch keladigan xatarlardan zarar ko'rmay chiqib ketish imkoniyatini beradi.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida, bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bank sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam

samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi. Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati, to'lovlarning amalga oshirilishi natijasida, banklarning daromadlari vujudga keltiriladi.

Bank kredit resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa, o'z navbatida banklar faoliyatini doimiyligiga asos hisoblanadi.

Shu sabab o'tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari kredit resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o'zgarishlar amalga oshirildi. Bunday o'zgarishlarga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta'minlanishi va bu o'z navbatida kredit riskini kamaytirganligi;

- iqtisodiyotda noto'lovlar muammosining mavjudligi va kreditning qaytarilmasligi oqibatida, tijorat banklarining zarar ko'rish darajasining oshishi;

- aholi qo'lidagi omonatlarning o'sishi;

- korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir.

Banklarda mavjud bo'lgan mablag'lardan foydalanish imkoniyatiga va ularning manbalariga qarab bank resurslari o'z resurslariga va qarz (sotib olingan) resurslarga bo'linadi. Bank resurslariga bank kapitalidan tashqari ma'lum vaqt davomida bank ixtiyorida bo'lgan jalb qilingan depozitlarni, boshqa banklardagi depozit va vakillik hisob raqamidagi qoldiqlarni, forvard valyuta kursi va kliring bo'yicha qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Undan tashqari, bankning ixtiyorida mavjud bo'lgan resurslar uning amalga oshirilishi mo'ljallanayotgan aktiv operatsiyalar uchun yetarli bo'lmasa, zarur miqdordagi mablag'larni markaziy bankdan, nobyudjet fondlardan, resurslar bozorida sotib olishi yoki qarzga olishi mumkin. Shunday qilib, o'z mablag'lari va jalb qilingan yoki sotib olingan mablag'lari yig'indisi tarkibiy shakllanish jihatdan tijorat banklarining resurs bazasini tashkil qiladi. Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi: yuridik va jismoniy shaxslarning depozit

hisob varaqlaridan qoldiqlari; bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan veksellar va depozit sertifikatlar; olingan

banklararo kreditlar; vakil bank tomonidan ochilgan “Vostro” depozit hamda valyuta hisob varaqasidagi mablag‘lar va boshqa manbalar.

Banklarning passiv operatsiyalari, ularning turlari.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalar banklarning- **passiv operatsiyalar** deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv va aktiv-passiv schyotidagi pul mablag‘larining salmog‘i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o‘ynaydi.

Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo‘lgan kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to‘rtta shakli mavjud:

➤ Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlarini muomalaga chiqarish yo‘li bilan resurslar yig‘ish;

➤ Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;

➤ Boshqa kreditlarning mablag‘larini jalb qilish;

➤ Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o‘z mablag‘lari jalb qilingan va emitentlashgan mablag‘lar hisobidan shakllanadi. Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o‘z mablag‘lari yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarining ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o‘z mablag‘lariga — bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag‘batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi.

Banklarning o‘z mablag‘lari ichida asosiy o‘rinni bankning o‘z kapitali egallaydi. Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko‘rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarning tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi.

Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo‘lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo‘li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo‘li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta'minlash maqsadida

uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko'rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksiyadorlik umumiy majlisida hal qilinadi. Banklarning ustav kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlar hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas.

Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang'ich bosqichlarida bankning o'z mablag'lari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (yer, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi.

Banklarning o'z mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga qo'yilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi. Odatda, Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning o'z mablag'lari bilan chetdan jalb qilingan resurslar o'rtasida chegarani belgilab beradi. Banklarning aksiyador kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin.

Bular:

a) **o'z aksiyador kapitali** – bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan fondi hisobidan yuzaga keladi;

b) har xil ko'zda tutilmagan holatlar uchun tashkil qilingan rezervlar;

v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar)bo'lishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va u ko'zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to'langanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir. Banklarning o'z mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Banklarning o'z kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yilmalari muhim rol tutadi. Ular to'liq summaga yoki bo'lib-bo'lib qo'yiladi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank o'rtasidagi mablag' qo'yishi bilan bog'liq munosabat omonat daftarchasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar to'lovchilik asosida turli xil maqsadli qo'yilmalarni, muddatli yoki talab qilish hamda olish mumkin bo'lgan jamg'armalar qabul qiladilar.

Banklar mablag‘larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo‘lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turiladi. Jalb qilingan mablag‘lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag‘lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me‘yorlar yordamida tartibga soladi.

2. Tijorat banklari passiv operatsiyalarining balansda joylashishi.

Bank passivlari balansda quyidagi ko‘rinishda joylashadi

No	Ko‘rsatkichlar
	Majburiyatlar
1	Talab qilib olinguncha depozitlar
2	Jamg‘arma depozitlar
3	Muddatli depozitlar
4	Depozit sertifikatlari
5	Hukumat hisobvaraqlari
6	Hamma depozitlar
7	MBga to‘lanishi kerak bo‘lgan mablag‘lar
8	Hukumatga to‘lanishi kerak bo‘lgan mablag‘lar
9	Boshqa banklarga to‘lanishi kerak bo‘lgan mablag‘lar
10	REPO va boshqa qarz mablag‘lari
11	Soliq majburiyatlari
12	Boshqa majburiyatlar
13	Chiqarilgan qarz qimmatli qog‘ozlar
14	Hamma majburiyatlar
15	Oddiy aksiyalar
16	Imtiyozli aksiyalar
17	Kapital zaxiralar
18	Qayta baholash zaxiralari
19	Taqsimlanmagan foyda
	Jami o‘z mablag‘lari

Jalb qilingan mablag‘larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Depozit va ularning turlari

Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablag‘larini

qo'yilmalarga jalb qilish operatsiyalari – **depozit operatsiyalari** deyiladi.

Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka ham manfaatlidir. Ko'pgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xo'jalik sohalarini qulay shartlar asosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari orasidagi farq bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi **bank marjasi** (mukofoti) bo'lib hisoblanadi.

Depozit operatsiyalar – banklarning depozitorlar bilan tuzgan shartnomalari asosida depozit maqsadlariga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini muayyan muddatga jalb etish hamda saqlashga doir operatsiyalaridir.

Depozitor bankka kela olmagan yoki u depozit operatsiyalariga doir zarur hujjatlarni mustaqil ravishda to'ldira olmagan hollarda uning depoziti bo'yicha operatsiyalar ishonchli shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Uning vakolati amaldagi qonunchilikka muvofiq asoslangan bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasida yuridik va jismoniy shaxslar depozit operatsiyalarning subyektlari bo'la oladi.

Depozitlar naqd pul yoki naqd pulsiz shaklda qo'yilishi mumkin. Yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan qo'yiladigan depozitning eng kam miqdori har bir bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Bank qabul qiladigan depozitning eng ko'p miqdori chegaralanmaydi. Barcha depozitlar joriy mablag'lar tarzida qabul qilinadi va shu asosda to'lanadi. Depozitlar tratta, cheklar, pul topshiriqnomalari, davlat xazina kafolatlari va boshqa shakllarda kelib tushsa, ular undirib olish sharti bilan qabul qilinadi, biroq, summa bankning hisobvarag'iga kelib tushmaguncha ushbu depozitga kiritilgan hisoblanmaydi.

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik subyektlari singari o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalar orqali tashkil topadi va bank balansining passiv qismida yuritiladi.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida bu mablag'larini o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank

barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining bankka sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati to'lovlar amalga oshiriladi, banklarning daromadlari vujudga keltiriladi. Bank resurslari tarkibida bankning o'z resurslari alohida o'rin tutadi. O'z resurslari ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapital va taqsimlanmagan foydadan iborat.

Bank o'z mablag'i va o'z kapitali tushunchalari bilan farq qiladi. «O'z mablag'i» tushunchasi keng ma'noli, u o'z ichiga bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan hamma passivlarni ya'ni bankning ustav, rezerv va boshqa fondlari, bank tashkil qilingandagi hamma rezervlarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini oladi.

Bankning o'z kapitali – bank vaqtincha jalb qilgan qarz mablag'laridan farqli o'laroq, bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir. Bank kapitalining boshqa korxonalar kapitalidan farqi shundaki, bankning o'z kapitali aylanma mablag'larining 10 foizini, korxonalarda esa u taxminan 40–50 va undan ortig' foizni tashkil qiladi.

Tijorat banklari moliyaviy resurslarini boshqarishda asosiy e'tibor bank balansi passividagi mablag'larning manbalariga qaratiladi. Ushbu mablag'lar ikkita yirik guruhga majburiyatlar va kapitalga bo'linadi.

Majburiyatlar – bank tomonidan jalb etilgan mablag'lar hisobidan, kapital – bankning o'z mablag'lari hisobidan shakllanadi. Ushbu mablag'larning barqaror manbalar hisobidan shakllantirilishi tijorat banklarining samarali ishlashini va iqtisodiy jihatdan baquvvatligini ta'minlaydi. Tijorat banklari balansi passivining asosiy ulushini majburiyatlar tashkil etib, ular 80–90 foizdan iborat bo'ladi. Majburiyatlarni muddati va vujudga kelish manbasiga qarab barqaror va nobarqaror, ular uchun to'lanadigan xarajatlar qiymatidan kelib chiqib, arzon va qimmat mablag'larga ajratish mumkin.

Tijorat banklarining ikkinchi yirik mablag'lari manbasini ularning kapitali tashkil etadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitalining tashkil

topishi va barqarorligi jihatidan muhim moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi. Bank kapitalini boshqarishda asosiy e'tibor ularning barqaror moliyaviy mablag'lar hisobidan shakllanishiga va yetarliligi-gigaqaratiladi.

Demak, bank resurslarining mohiyatini ochib berishda ularning shakllanish manbasining asosini tashkil etadigan passiv operatsiyalarni e'tiborga olish juda muhim hisoblanadi. Tijorat banklarining jalb qilgan mablag'larining asosiy qismini depozitlar tashkil etadi. Depozitlar omonatchilar tomonidan qo'yilgan yoki operatsiyalar jarayonida bank hisobvarag'ida ma'lum vaqtgacha saqlanadigan mablag'lar hisobidan shakllantiriladi.

Depozit operatsiyalarga – bankning jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini depozitlarga, ma'lum bir muddatga yoki talab qilib olinguncha depozitga jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari kiradi. Depozit operatsiyalarga, odatda banklar passivlarining 95% gacha to'g'ri keladi. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishning asosi bo'lib, bank balansining likvidligi va uning tijorat manfaati hisoblanadi.

Odatda, bank resurslari tarkibida omonatlar ulushining tahlili asosida mamlakat bank tizimiga bo'lgan aholi ishonchining qay darajada ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Shu o'rinda respublikamiz bank tizimida aholi omonatlari qoldig'i o'sish tendensiyasiga ega ekanligini aytib o'tish lozim.

Depozitlar summasining o'sishi bir vaqtning o'zida tijorat banklari jami kapitalining ham ortishini shart qilib qo'yadi. Shu bilan birga tijorat banklarining kreditlash potentsiali ham ortadi.

Tijorat banklari resurslari tarkibida muddatli depozitlar muhim moliyaviy manba hisoblanib, bank resurslari barqarorligi ko'p jihatdan shu manbalarning ulushini yuqoriligiga bog'liq. O'zbekiston tijorat banklari resurslari tarkibida depozit mablag'lari hisobidan shakllantirilayotgan mablag'larining ulushi xalqaro bank amaliyotidagi darajadan ancha past. Odatda, xalqaro bank amaliyotida ushbu ko'rsatkich kamida 60–65 foizni tashkil etadi.

Pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqqan holda tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli depozitlar jalb qilinishini yanada rag'batlantirish maqsadida majburiy rezervlar normasi, yuridik shaxslarning muddati 1 yilgacha bo'lgan depozitlari uchun – 15 foiz,

muddati 1 yildan 3 yilgacha bo‘lgan depozitlari uchun – 12 foiz, muddati 3 yildan ortiq bo‘lgan depozitlari uchun – 10,5 foiz miqdorida qilib belgilandi.

Bank resurslarining aksariyat qismini jalb qilingan mablag‘lar tashkil etishi bilan banklar iqtisodiyotning boshqa subyektlaridan ajralib turadi. Odatda, bankning o‘z mablag‘lari 20%gacha yetadi, boshqa tijorat korxonalarida esa bu ko‘rsatkich 50-60%ni tashkil etadi.

Jahon amaliyotida faqat ratsional tarzda resurslarni taqsimlab olayotgan banklarga o‘zining likvidlilik darajasini saqlab qolishi mumkin. Moliyaviy inqiroz davrida banklar aholidan bo‘sh pul mablag‘larini yuqori foiz stavkalar evaziga jalb qilgan holda keng tarzda kredit siyosatining depozit siyosatini olib boradi, ammo ko‘pgina banklarning mijozlarga ajratilgan kredit mablag‘larining o‘z vaqtida qaytmasligi sababli kapitallashuv darajasini kamayishiga, aks holda bankrotlik darajasiga olib kelishi mumkin bo‘ladi. Mazkur holatlarni oldini olish uchun mamlakatimiz miqyosida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan davlat banklarining kapital-lashuv darajasini oshirishga harakat qilib kelinmoqda.

Oxirgi paytlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda “sekyuritizatsiya” terminini tor ma’noda moliyalashtirishning innovatsion shakli sifatida tushunila boshlandi. Zero aktivlarni sekyuritizatsiyalash tushunchasi, avval AQSHda va keyinchalik Yevropada ham keng tan olingan bo‘lib, manbalarni jalb qilishning yangi texnikasini ifodalab kelmoqda.

Sekyuritizatsiya qilishning ahamiyatli tomonlari shundaki, bunda bank barcha harakatsiz aktivlarini ishga soladi. Bu degani masalan, ipoteka kreditlari bo‘yicha bir bank tomonidan 1 mlrd. so‘mlik kredit ajratilgan bo‘lsa va shu bilan birga bankning barcha resurslari ishlatilib bo‘lingan taqdirda bank resurslarni shakllantirish uchun sekyuritizatsiya operatsiyasiga murojat qilishi zarur. Bunda u yuqorida keltirilgan summadagi ipoteka kreditini ta’minot sifatida oladi va bunga mos ravishda, ya’ni 1 mlrd. so‘mlik qimmatli qog‘ozlarni (masalan, aktsiya) muomalaga chiqaradi. Bundan kelgan, ya’ni yig‘ilgan mablag‘larni o‘z aktiv operatsiyalarini davom ettirishda foydalanishi mumkin. Demak, Sekyuritizatsiyalash mexanizmini quyidagicha tasvirlashimiz mumkin: moliyaviy aktivlar boshqa mulkdan ajratilgan holda korxonatashkilotlar balansidan chiqarilib, “maxsus maqsadli kompaniya/shaxs” (Special Purpose Vehicle)ga

o'tkazilgandan keyin esa Pul bozori yoki Kapital bozorida qayta moliyalashtiriladigan mexanizm haqida gap ketmoqda. Qayta moliyalashtirish aktivlar bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar (Asset-Backed Securities)ni chiqarish yoxud sindikatlashgan kreditlar (Asset-backed Loan)ni qabul qilish orqali amalga oshiriladi va bu aniq bir sharoitlarda quyidagi maqsadlarga erishish imkonini beradi:

- 1) o'z kapitalining daromadlilikini oshirishga;
- 2) moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalashga;
- 3) jalb qilinayotgan moliyalashtirishning qiymatini pasaytirishga (sekyuritizatsiyalangan qimmatli qog'ozlarning kredit reytingi emitent reytingidan balanadroq bo'lishi mumkinligi hisobiga);
- 4) uzoqroq vaqt mobaynida moliyalashtirishni jalb qilishga (oddiy kreditlash bilan taqqoslaganda);
- 5) o'z kapitali yetarligiga qo'yilgan talabga rioya qilishga;
- 6) kredit riskini keng investorlar doirasi, ya'ni qimmatli qog'ozlar egalariга o'tkazish yo'li bilan kredit(lizing) portfeli risk darajasini pasaytirishga va boshqalar.

Tijorat banklari resurslari tarkibida kapitali kamroq ulushga ega bo'lsa-da, uning bank faoliyati uchun ahamiyati juda kattadir. Bank kapitalining ushbu ahamiyatidan kelib chiqib unga qisqacha to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

«Kapital» termini (lotincha capitalis – bosh, asosiy) asosiy mol-mulk ma'nosini anglatadi. Bank kapitali o'z ichiga ustav kapital, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali hamda taqsimlanmagan foydani oladi. Bank kapitali bankning o'z mablag'lari tushunchasi bilan tenglashtiriladi.

Bank kapitaliga berilgan iqtisodiy ta'riflarda uning iqtisodiy mohiyatini ochib beruvchi u yoki bu jihatlari ifodalangan.

Xorijlik iqtisodchi Kris Barltropning bank kapitalini «qimmatli» manba sifatida e'tirof etadi. Kapitalning «qimmatliligi» shundan iboratki, bank o'z kapitalini shakllantirish va uning miqdorini oshirib borish maqsadida oddiy aksiyalarni chiqarish, ularni moliyaviy bozorlarda joylashtirish va ushbu jarayon bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarni amalga oshiradi. Ushbu jarayon tijorat banki xarajatlarning oshishiga va foydasining kamayishiga olib keladi.

Tijorat banklari xususiy kapitalining quyidagi funksiyalari mavjud:

1. Himoya funksiyasi. Bu – xususiy kapitalning asosiy funksiyasi

va umumiy xususiyati hisoblanadi. Himoya funksiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlar shakllantirish yo'li orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish imkoniyatini beradi. Garchi bunday xarajatlarni qoplash uchun maxsus rezervlar mavjud bo'lsa-da, katta salbiy hodisalar yuz berganda rezervlar yetmay qolishi va aynan shu paytlarda aksionerlik kapitalining ma'lum bir qismi ishlatilishi mumkin. Bunday holatlarda faqat obligatsiyalarni sotishdan tushgan tushumlar evaziga bankning joriy xarajatlarini qoplash mumkin emas, chunki obligatsiyalarning o'zi qarzdorlik guvohnomasidir. Albatta, bankrotlik yuz berganda yoki bank faoliyati to'xtatilganda, barcha mol-mulki auksionda sotiladigan holati mustasno.

Balansdan tashqari vositalar

Tavakkalchilik darajasi hisobga olingan aktivlar summasi hisob-kitob qilinganda barcha balansdan tashqari vositalar hisobga olinadi, ichki bozorda tuzilgan forvard, svop bitimlari, sotib olingan opsionlar va shunga o'xshash boshqa (derevativ) vositalar bundan mustasno.

Balansdan tashqari moddalarning tavakkalchilik toifasi quyidagicha aniqlanadi:

- balansdan tashqari moddaning to'lanmagan qoldig'i kreditni hisoblash omiliga ko'paytiriladi. Olingan natija balansdan tashqari moddaning balans ekvivalenti bo'lib, unga balans hisob raqamlari qoidalariga muvofiq tegishli tavakkalchilik darajasi belgilanadi. Agar balansdan tashqari vosita yoki uning qismi 4-bobda belgilanganidek kafolatlansa yoki garov bilan ta'minlansa, tavakkalchilik darajasini belgilash kontrpartnyorga emas, balki kafolat turi va tavsifiga bog'liq bo'ladi. Past tavakkalchilik omili balansdan tashqari vositaning Markaziy bank uchun qulay garov yoki kafolat bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan ma'lum bir qismiga qo'llanishi mumkin.

Masalan, bank tijorat buyurtmachi nomidan 10 mln. so'mlik alohida depozit hisobraqami bilan ta'minlangan moliyaviy zaxira akkreditivni chiqardi. Bunday akkreditivlar bo'yicha kreditni hisoblash omili quyida ko'rsatilganidek, 100 foiz miqdorida belgilanadi. Bankda alohida depozit hisobraqami bilan ta'minlangan balans aktivlari 0 foiz miqdorida balans tavakkalchiligi darajasiga ega. Balansning yakuniy tavakkalchilik darajasi 10 million so'mni kreditni hisoblash omiliga 1,00 (100 foiz) va 0 foizli tavakkalchilik toifasiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

100 foizli kreditni hisoblash omili qo‘llanadigan balansdan tashqari moddalarga quyidagilar kiradi:

a) nomidan kafolatlar yoki zaxira akkreditivi berilgan bank mijozi bitim va boshqa majburiyatlarga muvofiq holda uchinchi tomon majburiyatlarni qoplashga layoqatsiz bo‘lsa, bankning uchinchi tomonga to‘lovlar to‘g‘risidagi yuridik jihatdan chaqirib olinmaydigan majburiyatlarini o‘zida aks etgan bevosita kredit o‘rnini bosuvchilar, jumladan, umumiy kafolatlar, zaxira akkreditivlari va boshqa shunga o‘xshash bitimlar;

b) qayta sotib olish haqidagi kelishuv yoki belgilangan shartlarda aktivlarni bankka qaytarish haqidagi kelishuvga muvofiq sotilgan aktivlar;

v) aktivlarni kelajakda ma‘lum bir muddatga sotib olish majburiyati.

50 foizli kreditni hisoblash omili qo‘llanadigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) bitim kafolatlari yoki muayyan bitimga nisbatan akkreditivlar singari bitimlar bilan bog‘liq majburiyatlar. Bu majburiyatlar, agar nomidan majburiyatlar chiqarilgan bank mijozi nomoliyaviy tijorat majburiyatlarini amalga oshira olmagan bo‘lsa, bankning uchinchi shaxsga kompensatsiya to‘lash bo‘yicha chaqirib olinmaydigan majburiyatlari hisoblanadi. Masalan, mol yetkazib beruvchi yoki subpudratchi sifatida ma‘lum bir funktsiya bajarilishini kafolatlovchi akkreditiv;

b) boshlang‘ich to‘lov muddati bir yildan ortiq bo‘lgan kredit liniyasi yoki shunga o‘xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

20 foizli kreditni hisoblash omili qo‘llaniladigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) tovarlarni yetkazib berish bilan ta‘minlangan hujjatli akkreditiv singari savdo bilan bog‘liq majburiyatlar. Ular qisqa muddatli yoki o‘zini-o‘zi tugatuvchi bo‘lishi kerak;

b) boshlang‘ich to‘lov muddati bir yil va undan kam bo‘lgan kredit liniyasi yoki shunga o‘xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

Derevativ (hosilaviy) vositalar

Bank tomonidan forvard kelishuvlari, svoplar, opsiyonlar va shunga

o‘xshash hosilaviy shartnomalar amalga oshirilganda, u bitimlar to‘liq nominal qiymatida kredit tavakkalchiligiga uchramaydi. Agar shartnoma majburiyatlari kontragentlar tomonidan bajarilmagan bo‘lsa, bank uchun naqd pul mablag‘lari oqimini almashtirishning potensial qiymati tavakkalchilik hisoblanadi.

Ichki bozorlar Bazel kelishuvi talablariga muvofiq bozor asosida bitimlar qiymatini belgilash uchun yetarli darajada rivojlanmasa va banklar bunday operatsiyalarni o‘tkazishga tayyorligini ko‘rsata olmasa, banklar ichki va tashqi bozorlarda aksiyadorlik kapitali, oltindan tashqari boshqa qimmatbaho metallar va boshqa tovarlarga asoslangan forvard va svop kelishuvlari, opsiyonlar va boshqa shunga o‘xshash hosilaviy bitimlar tuzishga haqli emas. Hosilaviy vositalarni o‘z ichiga oluvchi operatsiyalarni amalga oshirish uchun ruxsatnoma Markaziy bank tomonidan beriladi.

Hozirgi kunda foiz stavkasi va valyuta bilan bog‘liq barcha shartnomalar uchun banklar “dastlabki tavakkalchilikka moyillik usuli” (DTMU)ni qo‘llashlari mumkin. Bu usulga muvofiq qo‘shimcha ravishda kapital bilan ta‘minlash miqdori shartnoma turi, uni to‘lash sanasi va nominal qiymatidan kelib chiqqan holda qayta hisoblash omili yordamida aniqlanadi.

Bu usul asosiy omili to‘lash muddati, foiz stavkalari hamda narxlar tavsifi va ularning o‘zgaruvchanligi bo‘lgan bitim narxlarini tashkil etishda bozor qonuniyatlari asosida yondoshishni tan olmaydi. Bozor asosida yondoshish shartnomani aniqroq baholash imkonini beradi. Biroq DTMU usuli barcha banklar tomonidan bozor usulidan foydalanish uchun sharoitlar yaratilguncha qo‘llanishi shart.

Banklar 2015–2018-yillarda soliqlar to‘langandan so‘ng qoladigan sof foydadan ajratmalar ajratish orqali quyida keltirilgan ko‘rsatkichlardan kam bo‘lmagan miqdorda kapitalni ko‘paytirish bo‘yicha barcha choralarni ko‘rishlari lozim.

Bank aksiyadorlariga dividendlar hisobot yili yakunlar va oraliq deident to‘lanayotgan davr uchun moliyaviy hisobotning ishonchliligi haqida auditorlik xulosasi mavjud bo‘lgan taqdirda hamda kapitalni oshirishga ajratmalar amalga oshirilgandan so‘ng to‘lanadi.

Dividendlar ehtimoliy zararlarni qoplash zaxirasi shakllantirilgandan hamda Markaziy bank talablariga muvofiq tuzatishlar amalga oshirilgandan so‘ng to‘lanishi mumkin.

Banklar quyidagi hollarda dividend to‘lash (e‘lon qilish) to‘g‘risida qaror qabul qilish huquqiga ega emas:

a) butun ustav kapitalini to‘liq shakllantirmagan holda (qo‘shimcha emissiya qilish yo‘li bilan uni ko‘paytirish bundan mustasno);

b) dividendlar to‘lash paytida bank iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) alomatlariga ega bo‘lsa yoki ko‘rsatilgan alomatlar bankda dividendlar to‘lash natijasida paydo bo‘lsa;

v) bank sof aktivlari qiymati uning ustav va zaxira kapitali summasidan kam bo‘lsa;

g) Markaziy bank tomonidan belgilangan iqtisodiy normativlarni buzish, shuningdek agar dividendlar to‘lash natijasida iqtisodiy normativlar buzilib, buning oqibatida omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga jiddiy xavf tug‘ilishi mumkin bo‘lsa;

d) bankka nisbatan Markaziy bankning dividendlar to‘lashni to‘xtatish to‘g‘risida talabi mavjud bo‘lsa.

Bank Kengashi har yili bankning kredit va investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqish va tasdiqlash chog‘ida foydadan kapitalni oshirishga yo‘naltiriladigan ajratmalar miqdorini e‘tiborga olgan paytdan boshlab 30 kun ichida Markaziy bankka ko‘rib chiqish uchun taqdim etilishi kerak.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini belgilovchi asosiy ko‘rsatkich bank kapitalining yetarliligi va uni barqaror manbalar hisobidan shakllantirilganligidir.

Tijorat banklari kapitalining yetarliligi deganda, odatda, bankning to‘lovga qobilligi va likvidligini ta‘minlash imkonini beradigan kapitalning zaruriy minimal darajasi tushuniladi.

Bugungi kunda tijorat banklari bajarayotgan barcha operatsiyalar bevosita yoki bilvosita bank kapitalining yetarliligi va uning sifatiga bog‘liq bo‘lib, har qanday tijorat bankining to‘lovga qobilligini va risklardan holiligini baholashda bank kapitalining yetarliligi asosiy omil hisoblanadi. Tijorat banklarining yetarli miqdorda bank kapitaliga ega bo‘lishi, ularning to‘lovga qobilligi va likvidligini ta‘minlash, shuningdek, faoliyati davomida duch keladigan risklardan zarar ko‘rmay chiqib ketish imkoniyatini beradi.

Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirishda va uning yetarlilik darajasini belgilashda xalqaro Bazel qo‘mitasi tomonidan ishlab

chiqilgan standartlardan asos sifatida foydalanilmoqda.

Bazel qo‘mitasi faoliyatining asosiy yo‘nalishi bank tizimi uchun o‘z kapitaliga sifat va miqdor jihatdan yetarli talablarni o‘rnatish yo‘li bilan mustahkam faoliyatni ta‘minlashdan iboratdir. Bu o‘rinda asosiy hujjat bo‘lib, 1988-yilda Markaziy bank vakillari tomonidan ishlab chiqilgan va 1993-yilda amaliyotga joriy qilingan kapital va risk bo‘yicha Bazel-1 kelishuvi hisoblanib, unda kapital yetarliligi me‘yorini hisoblash uslubi keltirilgan.

Kapital yetarliligini aniqlash bo‘yicha ishlab chiqilgan mazkur uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining riskliligi o‘rtasida o‘rnatilgan bog‘liqlikka asoslanadi. Ushbu bog‘liqlik o‘z kapitalini riskka tortilgan aktivlarning jami miqdoriga yoki potentsial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo‘yilmalar bo‘yicha yuqotishlarning jami miqdori nisbati bilan aniqlanadi.

Ushbu standartda kapital sifat jihatidan ikkita yirik qismga ajratilgan va ularning har biriga nisbatan yetarlilik darajasi aniqlangan. Bazel standarti bo‘yicha tijorat banklari kapitalining yetarliligi aniqlanayotganda ularning aktivlari risk darajasiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Shuningdek, ushbu standart tijorat banklarining balansdan tashqari aktivlarining risk darajasini ham hisobga olgan holda kapital yetarliligini ta‘minlashni nazarda tutadi.

Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha Xalqaro Bazel qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standart va uning takomillash-tirilgan varianti bo‘lgan Bazel-II kelishuvida tijorat banklari kapitali tarkibini shakllantirishga bevosita ta’sir qiluvchi talablar mavjud.

Xalqaro Bazel standarti bo‘yicha banklarning asosiy kapitali barqaror moliyalashtirish manbalaridan tashkil topishi lozim.

Bazel-II talablarini joriy etish bo‘yicha Markaziy bank asosiy rol o‘ynaydi. Yangi talablar Markaziy bank tomonidan belgilangan me‘yoriy hujjatlarda, risk – menejment usullarida va texnologiyalarda ham aks ettirilishi lozim.

Tijorat banklari passiv operatsiyalari hajmi, barqarorlik darajasi va shakllanish manbalari ularning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mamlakatimizda bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va iqtisodiy islohotlarning keng qamrovliligi, shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi tijorat banklari passiv operatsiyalari, yoinki ularning depozit siyosatining ahamiyatini

oshirmoqda. Tijorat banklari depozit siyosati samaradorligini ta'minlash bevosita ularning moliyaviy jihatdan barqaror resurs bazasini shakllantirish imkoniyatini beradi.

Shu bois, tijorat banklari depozit siyosati ularning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, banklarning aktiv operatsiyalari natijasida shakllantirilayotgan daromadlari hajmi ushbu siyosatning samaradorligiga bevosita bog'liq.

“Depozit siyosati” so‘zining iqtisodiy mohiyatidan ko‘rinib turibdiki, “saqlashga topshirilgan” qiymat, buyum yoki boshqa predmetni “boshqarish” zarurligini angalatadi.

“Siyosat” tushunchasi – filosofiya ensiklopedik lug‘atida “Siyosat– ham amaliy munosabatlar, ham mafkura sifatida iqtisodiy jarayon harakati bilan umumlashtirilgan va jamiyatning iqtisodiy bazisiga qurilma bo‘lib hisoblanadi. Iqtisodiy qiziqishlar oxir oqibatda siyosiy harakatning sababi sifatida maydonga chiqadi”.

Vebstrning lug‘atida “siyosat” tushunchasi “ketma-ket bog‘langan harakatlarning bajarilish usuli, bu yerda tamoyillar uni amalga oshirishda tegishli usullar siyosatini aniqlashning asosi sifatida tushuniladi”.

“Siyosat”ni kelib chiqishini aniqlaydigan jamiyat munosabatlari sohasi siyosat ta’sirining obyekti bo‘lib hisoblanadi. Shu bilan birga, “siyosat”ni ham biron bir sohadagi faoliyat ham mafkura sifatida tushunish mumkin.

Shunday qilib, “siyosat” ixtiyoriy sohada ma’lum bir uslublar to‘plami aniq vazifalarni yechishga qaratilgan tadbirlar majmuyi deb tushunilsa, unda bankning resurs bazasini shakllantirish bo‘yicha o‘tkazilayotgan operatsiyalar tavsifi bu siyosatni “depozit siyosati” deb atashga imkon beradi.

Demak, bizning fikrimizcha, “depozit siyosati” so‘zini alohida olib qaraydigan bo‘lsak, ushbu so‘z tijorat banklarining muddatli moliyaviy resurslarni boshqarish ma’nosini anglatmaydi. “Depozit siyosati” so‘zini, albatta “tijorat banklari depozit siyosati” tarzida qo‘llansagina, u tijorat banklarida jalb qilingan mablag‘lar doirasida tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqish va boshqarish ma’nosini anglatadi.

Depozitlar banklar tomonidan amalga oshiriladigan depozit siyosatining asosiy o‘zagini tashkil etadi. Xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlardan ma’lum bo‘lishicha iqtisodchi olimlar bank

depozitining iqtisodiy mohiyatiga turlicha yondashadilar.

Bozor munosabatlari va bank tizimining rivojlanishi bilan bank resurslarining, jumladan, jalb qilinadigan mablag‘lar strukturasi o‘zgardi. Ularning asosiy turlari bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag‘lar, ya’ni depozitlar, o‘z qarz majburiyatlarini chiqarish yo‘li bilan mablag‘larni to‘plash bo‘lib, unga depozit va jamg‘arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar kiradi. Shuningdek, jalb qiladigan mablag‘larga banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag‘lari va boshqalar kiradi. Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig‘ish usuliga qarab quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Depozit hisob varaqalari turlicha bo‘lishi mumkin va ularning tasniflanishi asosida qo‘yilmalar manbai, ularning maqsadli yo‘naltirilganligi, daromadlilik darajasi va boshqa shu kabi mezonlar etadi, ammo aksariyat hollarda mezon sifatida pul qo‘yuvchi toifasi va qo‘yilmani olish shakllari inobatga olinadi.

Pul qo‘yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, depozitlar quyidagilarga bo‘linadi:

- yuridik shaxslar (korxonalar va tashkilotlar);
- jismoniy shaxslar;
- yakka tadbirkorlar.

Mablag‘larni olish shakliga ko‘ra depozitlar quyidagilarga bo‘linadi:

- muddatli depozit mablag‘lar;
- talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit mablag‘lar;
- aholining jamg‘arma qo‘yilmalari.

O‘z navbatida bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag‘lari ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi;

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo‘lgan depozit mablag‘lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablagʻlarning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va maʼlum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib turli aktivlarga joylashtiriladi. Mablagʻlarni olish shakliga koʻra depozitlarga talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit, jamgʻarma va muddatli depozitlarni kiritdik. Endi ularning har biriga tavsif beramiz.

Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablagʻlardir. Ularga hisob-kitob, byudjet hisob–kitoblarini amalga oshirishi yoki mablagʻlardan maqsadli foydalanish bilan bogʻliq hisob-varaqalardagi mablagʻlarni, boshqa banklarning vakillik hisobvaragʻidagi qoldiqlarni kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob-kitoblar uchun moʻljallangan. Bu hisob varaqdagi mablagʻlar harakati naqd pul, pul oʻtkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bu depozit turining asosiy kamchiligi – ular boʻyicha juda kam miqdorda foizlarning toʻlanishi yoki umuman toʻlanmasligidir.

Talab qilib olguncha boʻlgan depozitlarga banklarning vakil banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablagʻlarini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqlar ular hisob kitoblarni va toʻlovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir-birlarining topshiriqlari boʻyicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvaragʻi «Nostro hisobvaragʻi, mazkur bank boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvaragʻi «Loro» hisobvaragʻi deb yuritiladi va bunday hisobvaraqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlardan toʻlovlar, qoidaga koʻra, ulardagi mablagʻlar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular boʻyicha mavjud mablagʻlardan koʻproq operatsiyalar oʻtkazish zaruriyati tugʻilganda, vakilga alohida balans hisobvaragʻidan overdraft krediti berilishi mumkin.

Talab qilib olinguncha boʻlgan depozitlarga kontokorrent hisobvaragʻi mablagʻlarini ham kiritish mumkin. Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha yuqoridagi depozitlardan tashqari nauhisobvaraqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar quyidagi

xususiyatlarga ega:

- depozitning bu turida xohlagan vaqtda, xohlagan summada mablag'ni qo'yish yoki olishi mumkin;
- depozit muddati chegaralanmagan;
- kam miqdorda foiz to'lanadi;
- bu turdagi depozitlar bo'yicha Markaziy bankka o'tkaziladigan majburiy rezervlar salmog'i yuqori va h.k.

Nazorat savollari:

1. Bank daromadi qanday manbalar evaziga shakllanadi?
2. Bank harajatlari qanday tavsiflanadi?
3. Marja foizi va u qanday tartibda hisoblanadi?
4. Bankning foydasi qanday tahlil qilinadi?
5. Qanday ko'rsatkichlar bank foydasining foydalilik dara-jasini tavsiflaydi?
6. Foydaning mutlaq hajmiga qanday omillar ta'sir o'tkaza-di va ular qay tartibda tahlil qilinadi?
7. Bankning to'lov qobiliyati va likvidligi deganda nimani tushunasiz?
8. Tijorat banklarning real likvidlik darajasini baholashda qanday mezonlar asos qilib olinadi?
9. Bank likvidligini aniqlashda qanday ko'rsatkichlar hisoblaniladi?
10. Qanday normativlar bank tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan normativlar hisoblanadi?

5-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING AKTIV OPERATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLASHISHI

Bank aktivlari, ularning mohiyati va mazmuni

“Aktiv” soʻzi lotincha “activus” soʻzidan olingan boʻlib “faol, taʼsirchan, ishchan” maʼnosini bildiradi.

Iqtisodiy manfaat odatda aktivlarda pul oqimi shaklida namoyon boʻladi. Naqd puldan tashqari har qanday resurs aktivga aylanishi uchun alohida yoki biron bir boshqa resurs bilan birgalikda bevosita yoki bilvosita pul oqimini taminlashi zarur. Bank aktivlari, bankning aktiv amalyoti natijasida shakllanadi, yaʼni bank balansini likvid holda ushlab turib, oʻz va jalb qilgan mablagʻlarini foyda olish maqsadida joylashtirish faoliyatini taminlaydi. Bank aynan aktiv amaliyotlari natijasida daromadning asosiy qismini oladi.

Bizning fikrimizcha, tijorat banklarining kassali aktivlariga xos boʻlgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

a) kassali aktivlarning likvidlilik darajasi nisbatan juda yuqori boʻlganligi sababli ularning daromadlilik darajasi sezilarli darajada pastdir.

Tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullar xalqaro bank amaliyotida daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, tijorat banklarining Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisob varaqlarining qoldiqlari ham daromad keltirmaydi, chunki dunyoning koʻpchilik mamlakatlarida markaziy banklar mazkur hisob varaqlarining qoldiqlariga foiz toʻlamaydi.

Tijorat banklarining kassali aktivlarining tarkibida ularning boshqa banklardagi

«Nostro» vakillik hisob varaqlarining qoldiqlari bank uchun sezilarli harajatni yuzaga keltiradi, chunki boshqa banklar «Nostro» vakillik hisob varaqlarini yuritganligi uchun komission toʻlov oladilar. Inkassatsiya jarayonidagi pul mablagʻlariga kelsak, ularning daromadlilik darajasi juda past boʻlib, bu holat undiriladigan komission toʻlov stavkasining past ekanligi bilan izohlanadi;

b) kassali aktivlar moliya bozorlari rivojlanmagan mamlakatlarda tijorat banklari balansining likvidlilikini taʼminlash imkonini beradigan yagona aktivlar guruhi hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida moliya bozorlari zaif rivojlangan bo'lib, bu holat tijorat banklarining likvidligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanmaganligi tijorat banklari aktivlarining bir qismini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hisobidan shakllantirish imkonini bermaydi;

v) kassali aktivlar mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatning o'zgarishiga, moliya bozorlarining segmentlaridagi o'zgarishlarga nisbatan sezilarli darajada ta'sirchan bo'lgan aktivlar hisoblanadi.

Tijorat banklari aktivlarining likvidlik darajasiga ko'ra ikkinchi guruhini ularning qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari egallaydi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning bank amaliyotida hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori salmoqqa ega ekanligining asosiy sabablari, fikrimizcha, quyidagilardan iboratdir:

a) hukumatning qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlik xususiyatiga ega. Chunki ularga nisbatan qimmatli qog'ozlar bozorida doimiy xarakterga ega bo'lgan barqaror talab mavjud. Bu esa, hukumatning qimmatli qog'ozlari hisobidan tijorat banklarining likvidligini ta'minlash imkonini beradi;

b) hukumatning qimmatli qog'ozlari qat'iy belgilangan foizda bankka daromad keltiradi. Demak, ular bankning foizli daromadlari hajmini oshirish imkonini beradi, bu esa, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashning zaruriy shartidir.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, rivojlangan xorijiy davlatlarda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar portfelida veksellar bilan bog'liq aktivlar yuqori salmoqni egallaydi. Buning boisi shundaki, birinchidan, tijorat veksellari indossament orqali bir subyektdan ikkinchi subyektga uzatilish xususiyatiga ega. Bu esa, ularni to'lov vositasi sifatidagi rolini oshishiga olib keladi. Ikkinchidan, tijorat banklari vekselni o'zlarida diskont stavkasi bo'yicha hisobga olish yo'li bilan real daromad oladilar. Bundan tashqari, tijorat banklari hisobga olingan veksellarni Markaziy bankka qayta hisobga oldirish yo'li bilan Markaziy bank kreditlarini olish imkoniga ega bo'ladilar.

Hissali ishtirok shaklidagi bank investitsiyalari Germaniya va

Yaponiya tijorat banklari amaliyotida keng rivojlangan. Ushbu mamlakatlarning tijorat banklari mijozlarining ustav kapitalida ishtirok etish yo'li bilan ular faoliyatini boshqarish jarayonlariga ta'sir etishni o'z faoliyatlarining ustivor yo'nalishlaridan biri deb hisoblaydilar. Ayni vaqtda, shuni e'tirof etish lozimki, investitsiyalar ichida risk darajasi eng yuqori bo'lgan investitsiya shakli hissali ishtirok shaklidagi investitsiya hisoblanadi. Chunki oddiy aksiyalarga dividend sof foyda hisobidan to'lanadi. Sof foyda esa barcha harajatlar moliyalashtilgandan so'ng hosil bo'ladi.

Demak, rivojlangan xorijiy davlatlarning tijorat banklarida qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning asosiy qismi hukumatning va korporatsiyalarning tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalariga to'g'ri keladi. O'zbekiston Respublikasida esa buning teskarisidir.

Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni daromadlilik darajasiga ko'ra ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.
2. Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning daromadlilik darajasi juda yuqori, shu sababli, ularning risk darajasi yuqori.

Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning likvidlilik darajasi yuqori, shu sababli, ularning daromadlilik darajasi past.

Korxonalar va tashkilotlar hamda shaxslarga ajratilgan kreditlar:

Mublag'asiz, bankning yirik aktivi bo'lib kreditlar hisoblanadi. Mublag'larni turli kredit operatsiyalariga joylashtirayotgan bank boshqaruvi mijozning kreditga bo'lgan talabini qondirish bilan birga daromad olish birinchi galdagi vazifa deb hisoblaydi. Ma'lum kredit bitimining likvidlilik darajasi ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Shuningdek, bank boshqaruvi mublag'larning "kredit portfeli" ichida taqsimlanish masalasini ham hal etishi lozim, ya'ni muddatli xaridlarni, savdo sanoat kompaniyalarini, ko'chmas mulk va boshqalarni kreditlash kabi turlar o'rtasida. Bunday taqsimlanishning asosi bo'lib kreditlarning nisbiy daromadliliigi, shuningdek, turli turdagi kreditlarga bo'lgan talab hisoblanadi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar – bank aktivlarining

asosiy moddalaridan biri bo‘lib hisoblanadi, chunki bank O‘z faoliyatini tashkil qilish uchun moddiy bazaga, operatsiyalarni bajarish uchun shart - sharoitga ega bo‘lishi lozim. Bankning asosiy vositalariga bino - inshootlar, kapital qurilish uchun bank tomonidan qilingan xarajatlar, ofis va ish mebeli, jihozlar, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi aloqa vositalari kabilar kiradi. Markaziy Bank belgilagan me‘yorlar tijorat bankining kapital xarajatlari miqdorini bank aktivining 10 foiz miqdorida cheklaydi

Tijorat banklarining aktivlari o‘ziga xos belgilariga ko‘ra likvidlik va risk darajasiga qarab hamda daromad keltirishiga qarab bir necha guruhlarga bo‘linadi.

Bank balansida aktivlar likvidlik darajasiga qarab aks ettiriladi va likvidlik darajasiga qarab ular quyidagi 3 guruhga:

- yuqori likvidli aktivlar;
- likvidli aktivlar;
- nolikvid (pastlikvidli) aktivlarga bo‘linadi.

1. Yuqori likvidli aktivlar — bu moliyaviy aktivlar, bir necha kun ichida oladigan yoki tezda realizatsiya qilib pul mablag‘lariga aylanadigan aktivlar tushuniladi. Bularga kassadagi pul mablag‘lari, Markaziy bankdagi korrschyotdagi mablag‘lar hamda yetakchi rivojlangan banklarda vakillik hisobraqamdagi mablag‘lar.

2. Likvidli aktivlar — bunga o‘rtacha darajadagi likvid aktivlar kiradi. Bularga – 30 kun ichida realizatsiya qilinadigan va pulga aylanadigan aktivlar kiradi. Qisqa muddatli aktivlarga tez sotiladigan veksellar va boshqa qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlar, hukumatning qimmatli qog‘ozlari kiradi.

3. Past likvidli aktivlarga — qiyinchilik bilan pulga aylanadigan aktivlar kiradi., bular: uzoq muddatli kreditlar, investitsiyalar, qiyin sotiladigan bino va inshootlar hamda muddati o‘tgan qarzlar kiradi.

Yuqori risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsiyenti – 100 foiz) quyidagilardan iborat:

a) bank tomonidan berilgan barcha kreditlar, jumladan, tadbirkorlik tuzilmalari, qishloq xo‘jalik, ishlab chiqarish korxonalariga berilgan kreditlar, shuningdek, iste‘mol va ipoteka kreditlari;

b) bankning asosiy vositalari, inshootlari, jihozlari va shaxsiy ko‘chmas mulki;

c) boshqa barcha aktivlar.

Daromad keltirishga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo‘linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlar:

- Daromad keltiruvchi aktivlarni baholash muhim ahamiyatga ega. Ular kredit salohiyatining asosini va bankning ssuda portfelini tashkil etadi.

- Daromad tahlili sifat ko‘rsatkichiga nisbatan miqdor ko‘rsatkichiga ko‘proq tegishlidir, shu sababdan u bank faolyatini baholashda katta ahamiyatga ega. Bank kapitalini oshirish va kredit potensialini mustahkamlash uning mustaqilligiga bog‘liqdir. Bankning daromadi asosan kreditlar bo‘yicha foiz stavkasi, kredit qo‘yilmalari hajmi va bank likvidligiga bog‘liq.

- Tijorat banki aktivlarining asosiy qismini, odatda mijozlarga berilgan kreditlar va banklararo kreditlar tashkil etadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

1. Qisqa va uzoq muddatli ssudalar (aholiga, mijozlarga, boshqa banklarga).

2. Muddati o‘tib ketgan ssudalar bo‘yicha qarzarlar va foizlar.

3. Faktoring, lizing, forfeyteng, trust operatsiyalaridan olinadigan daromadlar.

4. Qimmatli qog‘ozlar operatsiyalaridan olinadigan daromadlar.

5. Berilgan kafolat va topshiriqnomalar keltiradigan daromadlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlar:

- Bank aktivlari hajmida daromad keltirmaydigan aktivlarning salmog‘ yuqori bo‘lishi bankning resurslar bazasida samarasiz aktivlarni mavjudligini izohlaydi va likvidlik darajasiga tasir qiladi.

- Bankka daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarni tahlil qilish, ularning funksiyalarini iqtisodiy sharoitga bog‘liq holda aktivlarni tarkibini o‘zgartirib turish kerakligi to‘g‘risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Agar tijorat banklari o‘zlarining balanslari tarkibini o‘zgartirmasa, bu so‘zsiz yangi inqirozga olib keladi.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga quyidagilar kiradi:

- a) pul aktivlari guruh;

- b) asosiy vositalar ;

- c) kapital harajatlari;

- g) barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar;

- d) nomoddiy aktivlar kiradi.

Bank aktivlari tarkibi va ularni balansda joylashishi

Banklar o'z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun kerakli qimmatliklar: binolar, asbob-uskunalar, hozirgi zamonda tezkor hisob-kitobni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kompyuterlar, naqd pul mablag'lari va kreditga berilgan mablag'lari bo'ladi. Banklarning mavjud bunday mablag'lari banklar buxgalteriya balansida iqtisodiy mazmuniga ko'ra (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, naqd pullar va h.k) qiymatlari guruhlashtirilib bank balansining aktiv tomonida ko'rsatiladi. Shuning uchun ham xalqaro miqyosda bank mablag'larini – aktivlari deb aytishadi. Bank mablag'lari hozirgi kunda bizda ham aktivlar deyilmoqda.

Bank aktivlari deyilganda-bank faoliyatida amalga oshirilgan va oshiriladigan amaliyotlari jarayonida mablag'ni xarid qilish, foydalanish uchun uchinchi shaxsga berish natijasida iqtisodiy manfaat keltiruvchi moddiy va nomoddiy mablag'lar tushuniladi.

Iqtisodiy manfaat odatda aktivlarda pul oqimi shaklida namoyon bo'ladi. Naqd puldan tashqari har qanday resurs aktivga aylanishi uchun alohida yoki biror bir boshqa resurs bilan birgalikda bevosita yoki bilvosita pul oqimini ta'minlashi zarur.

Bank aktivlari, bankning aktiv amaliyoti natijasida shakllanadi, ya'ni bank balansini likvid holda ushlab turib, o'z va jalb qilingan mablag'larni foyda olish maqsadida joylashtirish faoliyatini ta'minlaydi. Bank aynan aktiv amaliyotlari natijasida daromadining asosiy qismini oladi.

Bank aktivlari – bu bankka tegishli hamda moddiy qiymatga ega bo'lgan qiymatliklar: naqd pul mablag'lari, qarzga berilgan mablag'lar, binolar va asbob- uskunalar tashkil topadi. Bulardan tashqari, bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo'lib, bular o'zlarining moddiy shakliga ega bo'lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadi.

Bank aktivlari juda turli-tuman bo'lishi mumkin, lekin hamma tijorat banklari o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, bir xil turdagi aktivlarga ega. Ularning bir qismi maxsus jihozlangan banklar naqd pullarni saqlash uchun seyflar yoki temir shkaflar, kompyuterlar, avtomashinalar tashkil etadi. Bunday aktivlar banklarda ko'p yil ishlatiladi va asosiy vositalar deb yuritiladi.

Bank aktivi deganda passivlar joylashtirilishi tushuniladi. Uning tarkibiy tuzilmasi deganda esa har bir aktiv turining jami aktivlarga bo'lgan nisbati tushuniladi. Tijorat banklarining aktivi va uning tarkibi quyidagilar bilan tavsiflanadi (jadval).

Tijorat bankining aktivi va uning turlari

№	Aktivlar	%
1.	Kassadagi naqd va unga tenglashtirilgan pullar	0,2 – 12,9
2.	Kreditlar (ssudalar)	19,9 – 83,2
3.	Investitsiya va qimmatli qog'ozlar	2,1 – 23,9
4.	Boshqa turli aktivlar	0,2 – 7,8
	Jami aktivlar	100

Jadvaldagi ma'lumotlardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- bank aktivining eng asosiy qismini ssudalar, ya'ni bank kreditlari tashkil qiladi –19,9 dan to 83,2 foizgacha;
- ikkinchi o'rinda investitsiya va qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar tashkil qiladi – 2,1 foizdan to 23,9 foizgacha;
- uchinchi o'rinda kassadagi naqd pullar – 0,2 dan 12,9 foizgacha.

Boshqa turli aktivlar, ya'ni asosiy fondlarga qo'yilmalardan tortib, to bankning turli hisob operatsiyalarigacha – 0,2 foizdan to 7,8 foizgachani tashkil qiladi. 2011–2015-yillarda respublika bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasining tijorat banklari aktivlarini, shu jumladan kredit portfellarini yanada o'sishini va sifatini yaxshilashni ta'minlash, tavakkalchilikni baholash tizimini takomillashtirish maqsadida bank tavakkalchiliklarini boshqarishda chuqur omilli tahlilni amalga oshirishning aniq mexanizmini joriy qilish, zaxiralarni shakllantirish, kredit portfelini diversifikatsiyalashlarni ko'zda tutgan holda banklar aktivlari sifati monitoringini takomillashtirish, shuningdek muammoli qarzdorlik paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik yuzasidan ogohlantiruvchi choralar qabul qilish belgilangan edi.

Bank aktivlarining sifat darajasi

№	Aktivlarning sifati	Zaxiralar
1	Standart	1%
2	Substandart	10%
3	Қониқарсиз	25%
4	Shubxali	50%
5	Umidsiz	100%

Standart. Ushbu aktivlar bo'yicha qarzlarning o'z muddatida to'lanishi shubha tug'dirmaydi. Qarz oluvchi moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi, u yetarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlar, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun yetarli pul mablag'lari oqimiga ega. Qarz oluvchi amalda bajariladigan, jumladan, bozorda raqobatlasha olish, yaxshi mahsulot ishlab chiqarishga doir strategik rejani taqdim etadi va o'z mahsulotlari uchun marketing rejasiga ega bo'ladi. Qarzdor mavqeini baholash kreditga doir to'lovlar tarixi, garovning bozorda sotilishi (mulk va ko'chmas mulk, kafolat) kabi omillarni o'z ichiga qamrab oladi. Garov "yaxshi ta'minlangan" kredit mezonlariga mos keladi. Garov amaldagi qonunchilikka muvofiq notarial jihatdan puxta tasdiqlangan bo'lishi va zarur hollarda tegishli mulk bitimini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi lozim. Bank kredit qaytarilmagan holda cheklovlarsiz va erkin ravishda uni garov hisobidan undirib olishi mumkin. Ta'minotga doir taqdim etilayotgan barcha hujjatlar qonunchilikda belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi kerak.

"Standart" deb tasniflangan kreditlarda ular qaytarilmasligi alomatlari bo'lmaydi.

Foizlar muddati o'tgan ssudalar "Yaxshi" deb tasniflanishi mumkin emas.

Substandart. Substandart. toifaga kiritilgan aktivlar berilishida ikkilamchi to'lov manbasi (kafolat yoki garov bilan) puxta ta'minlangan bo'lishi lozim. Umuman olganda

qarzdorning moliyaviy ahvoli barqaror hisoblanadi, lekin ayrim noqulay vaziyatlar yoki yo'nalishlar mavjud bo'lib, agarda ular

bartaraf etilmasa, qarzdorning kreditni o‘z vaqtida to‘lash qobiliyatiga nisbatan shubha uyg‘onishi mumkin. Shu bilan birga moliyaviy ahvol yoki garovni nazorat qilish borasida bir muncha shubhalar bo‘lishi mumkin. Kredit hujjatlarida yetarlicha axborot bo‘lmagan yoki garov ta‘minoti bo‘yicha hujjatlari bo‘lmagan "Standart" kreditlar (aktivlar) ham "Substandart" aktivlar sifatida tasniflanishi mumkin. "Standart" sifatida tasniflangan aktivlar bo‘yicha bank qaytarilmagan asosiy qarz summasining 10 foizi miqdorida zaxiralar tuzishi shart.

Qoniqarsiz. Qoniqarsiz. aktivlar aniq ifodalangan kamchiliklar belgilariga ega bo‘lib, bu holat dastlabki shartnomaga muvofiq qarz qaytarilishi shartlarining bajarilishiga shubha uyg‘otadi. "Substandart" sifatida tasniflangan kreditlarda qarz to‘lashning dastlabki manbayi qarzga xizmat ko‘rsatish uchun yetarli darajada bo‘lmaydi va bank qarzni qaytarish uchun qo‘shimcha manbalar (garovdan undirish va qarzdor tomonidan ssuda qaytarilmaganda garovni sotish, asosiy fondlarni sotish singari manbalar)ni qidirishga majbur bo‘ladi, Shuningdek substandart aktivlar ishonchli joriy moliyaviy ahvol va qarz oluvchining to‘lov qobiliyati bilan himoyalangan. Substandart aktivlar odatdagiga nisbatan qoniqarli joriy moliyaviy axborotning yo‘qligi yoki garov hujjatlarining yetarli emasligi bilan bog‘liq bo‘lgan tavakkalchilik darajasi ancha yuqori bo‘lgan kreditlarni ifodalaydi. (AV 22.09.2011 y. 632-2-son bilan ro‘yxatga olingan MB Boshqaruvining Qarori tahriridagi xatboshi) (Oldingi tahririga qarang)

Shuningdek, quyidagi muammo yoki xususiyatlardan kamida bittasi mavjud bo‘lsa, aktiv to‘lov muddati to‘lgunicha substandart sifatida tasniflanishi mumkin:

a) asosiy to‘lov manbalari qarz to‘lash uchun etarli emas, bank garovga qo‘yilgan mulkni sotish, qarz oluvchining boshqa asosiy mablag‘larini sotish, to‘lanishi lozim bo‘lgan boshqa qarz mablag‘larini qayta moliyalash kabilarni hisobga olgan holda qo‘shimcha to‘lov manbalarini topishi kerak;

b) qarz oluvchining joriy moliyaviy holati yoki uning pul mablag‘larining mo‘ljallanayotgan oqimi majburiyatlarni qoplash uchun yetarli bo‘lmagan hollarda;

v) qarz oluvchi kapitali ko‘p darajada yetarli bo‘lmagan korxonalar bo‘lgan taqdirda;

g) ushbu sohaga nisbatan yo‘nalish va istiqbollar barqaror

bo'lmagan holda;

d) kreditlar (aktivlar), garov qiymati asosiy qarz summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda asosiy qarzning to'lanmagan summasiga teng bo'lgan holda (ya'ni kredit qisman ta'minlangan bo'lsa).

"Substandart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 25 foiziga teng bo'lgan zaxiralarni shakllantirishi lozim.

Shubhali. Shubhali kreditlar substandart deb tasniflanuvchi kreditlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, mavjud sharoitda aktivlarning to'liq qaytarilishini shubha ostiga qo'yadi va kam ishonchli qilib qo'yadi. Ziyon ko'rish ehtimoli yuqori bo'lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo'lgan ushbu kreditlar sharoit oydinlashguncha "shubhali" deb tasniflanmaydi.

Quyidagi omillarning kamida bittasi mavjud bo'lsa, aktiv "shubhali" deb, tasniflanishi mumkin:

a) "substandart" aktivlarning hech bo'lmaganda bironta ko'rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa noqulay tavsiflari mavjud bo'lsa (bozorda oson sotiluvchan garovning mavjudligi yoki qarz oluvchining bankrot deb e'lon qilinishi);

b) yaqin kelajakda aktivning qisman to'lanishi ehtimolining mavjudligi, shuningdek ushbu paytda aktivning "umidsiz" deb tasniflanishi zarur emasligi;

v) foizlar va asosiy qarz bo'yicha to'lash jadvaliga binoan to'lanmagan to'lovlar mavjudligi.

Aktivni "umidsiz" deb tasniflashga imkon beruvchi muhim omillarga quyidagilar kiradi:

- bank aktivlar bo'yicha ayrim to'lov turlarini yoki hech bo'lmaganda, qisman to'lovlarni oladi;

- bank garovni undirib olish bo'yicha huquqiy xatti-harakatlarni qo'llay boshlaydi va ta'minot sotuvini o'z vaqtida amalga oshiradi (90 kun ichida);

- qarzdor tomonidan keyinchalik aktivni to'liq ta'minlaydigan qo'shimcha ta'minotni taqdim etish harakatlarining amalda boshlanishi.

"Shubhali" deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarz to'lanmagan summasining 50 foizi miqdorida zaxirani tashkil etishi shart.

Umidsiz deb tasniflangan kreditlarga qaytarilmaydigan kreditlar

kiradi. Qiymati juda pastligi tufayli bank aktivlari sifatida ularning Hisobini yuritish maqsadga muvofiq emas, deb hisoblanadi. Bunday tasniflash kreditlarda umuman hech qanday tugatiladigan qiymat mavjud emasligini bildirmaydi. Lekin banklar o‘z balanslarida bu qarzdorlikning hisobini yuritishni davom ettirishlari maqsadga muvofiq emas. Bank garovga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish choralari ko‘rishi yoki uni qaytarish choralari qo‘llashi kerak.

Quyidagi muammolar yoki tavsiflarning kamida biri mavjud bo‘lganda aktiv “umidsiz” deb tasniflanadi:

– shartnoma jadvaliga muvofiq oraliq to‘lovlarni to‘lash kuni 180 va undan ortiq kunga kechiktirilgan bo‘lsa;

– aktiv shartnomada belgilangan muddatda to‘lanmagan bo‘lsa; sudda ishni ko‘rish jarayonida bo‘lgan aktivlar;

– qarz oluvchining yomon moliyaviy ahvoli va to‘lovga qodir emasligi sababli to‘lash muddati uzaytirilgan aktivlar bo‘lsa;

– qarz oluvchi va lizing oluvchidan undirilgan mol-mulk bank maqsadlarida foydalanilmaydigan Hamda garovga qo‘yilgan mol-mulkka bo‘lgan huquqlardan foydalanish yo‘li bilan bank balansiga qabul qilingan kundan boshlab uch oylik muddatda bank tomonidan realizatsiya qilinmagan bo‘lsa.

Aktiv shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasligidan dalolat beruvchi dalillar yoki alomatlar mavjud bo‘lganda ushbu aktiv Ham "umidsiz" deb tasniflanadi

Umidsiz deb tasniflangan aktivlar bo‘yicha bank asosiy qarzning to‘lanmagan summasining 100 foizi miqdorida zaxiralar yaratishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Bank aktivi deganda nimani tushunasiz va u qanday tarkibga ega?
2. Tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlar qanday toifalarga bo‘linadi?
3. Bank aktivining sifati qanday ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
4. Bank aktivlari qanday toifalar bo‘yicha tasniflanadi?
5. Aktivlarning likvidli va nolikvid ta‘minotiga nimalar kiradi?
6. Qarzdorni baholashda qanday mezonlardan foydalaniladi?
7. Aktivlarni va passivlarni boshqarish deganda nimani tushunasiz?
8. Jahon bank amaliyotida aktiv va passivlarni boshqarishning qanday usullari mavjud? Ularning afzalliklari va kamchiliklari nimada?

6-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING VALYUTA OPERATSIYALARI

Valyuta va valyuta kursi tushunchasi.

Tashqi iqtisodiy munosabatlar taraqqiyoti turli mamlakatlarning valyutalari qiymatining o'zaro nisbatini o'lchashni talab etadi. Shu sababli valyuta kursi valyuta tizimining muhim elementi hisoblanadi.

Valyuta kursining zaruriyati quyidagilarda ifodalanadi:

- tovarlar va xizmatlar bilan savdo qilishda, kapital va kreditlar harakatida valyutalarni o'zaro almashtirish uchun; bunda, eksporter kelib tushgan chet el valyutasini milliy valyutaga almashtiradi. Chunki boshqa mamlakatlarning valyutalari mazkur davlat hududida qonuniy xarid qilish va to'lov vositasi sifatida muomalada aylana olmaydi. Importyor chet eldan sotib olgan tovarlarini to'lash uchun milliy valyutani chet el valyutasiga almashadi. Qarzdor esa qarzini to'lash uchun va tashqi qarzlar bo'yicha foizlarni to'lash uchun chet el valyutasini sotib oladi;

- jahon va milliy bozor baholarini taqqoslash, shuningdek, milliy va chet el valyutalarida ifodalangan turli mamlakatlarning baho ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun;

- firma va banklarning chet el valyutasidagi hisob varaqlarini vaqti-vaqti bilan qayta baholash uchun valyuta kursi zarur.

Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro valyuta birliklarda ifodalangan bahosidir. Tashqi valyuta kursi almashuv qatnashchilari uchun valyuta bozoridagi talab va taklif nisbati orqali aniqlanadigan bir valyutani boshqasiga qayta hisoblash koefitsientidir. Biroq valyuta kursining qiymat asosi bo'lib valyutaning xarid qobiliyati hisoblanadi. Valyutaning xarid qobiliyati investitsiya, tovar va xizmatlarning o'rtacha milliy narxlari darajasini ifodalaydi. Bu iqtisodiy (qiymat) kategoriyasi tovar ishlab chiqarishga tegishli bo'lib, u tovar ishlab chiqaruvchilar va jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy shartlarining keng ko'lamlı ifodasi bo'lgani uchun, turli mamlakatlarning milliy pul birliklarining taqqoslanishi qiymat munosabatiga asoslanadi va u ishlab chiqarish va almashuv

jarayonlarida yuzaga keladi. Tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar hamda sotib oluvchilar valyuta kursi yordamida milliy narxlarni boshqa mamlakat narxlari bilan solishtiradilar. Taqqoslash natijasida mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarish yoki xorijda investitsiyani rivojlantirishning foydaliligi darajasi ko‘rinadi. Qiymat qonuniga qanchalik amal qilinmasin, oxir oqibat valyuta kursi uning ta‘siriga bo‘ysinadi. Valyuta kursi valyutaning real kurs nisbatlari ko‘rinadigan milliy va jahon iqtisodiyotlarining o‘zaro aloqasini ifodalaydi.

Tovarlar jahon bozorida sotilayotganida milliy mahsulot qiymatini internatsional o‘lchovlari asosida jahon talabiga ega bo‘ladi. Shuningdek, ushbu tovarlarning jahon xo‘jaligi doirasida almashinishida valyuta kursi vositachi bo‘ladi.

Valyuta kursining qiymat asosi shu bilan shartlanadiki, oxirgi navbatda jahon narxlariga asoslangan ishlab chiqarishning internatsional bahosi jahon bozoriga asosiy tovar yetkazib beruvchi mamlakat ishlab chiqarishning milliy baholariga tayanadi.

Valyuta kurslari tasnifi

Kurs o‘rnatish mezonlari	Valyuta kursining turlari
1. Belgilash turi bo‘yicha	Suzuvchi, Qat‘iy belgilangan, aralash
2. Hisoblash usuli bo‘yicha	Paritet, haqiqiy kurs
3. Nisbat bo‘yicha	Kross kursi, to‘g‘ri, egri (teskari), fiksing
4. Bitim turi	Spot – kurs, muddatli bitim (forvard) kursi
5. O‘rnatish joyi	Rasmiy (MB), tijorat (banklar), qora bozor
6. Valyutaning xarid qobiliyati paritetiga nisbatan	Paritetli, oshirilgan, kamaytirilgan kurs
7. Bitim qatnashchilari bo‘yicha	Sotib olish kursi (sotib oluvchi uchun), sotish kursi (sotuvchi uchun)
8. Inflyasiyani hisobga olish bo‘yicha	real kurs, nominal kurs, o‘rtacha

Xalqaro kapital harakatining tez o‘ssishi bilan tovarlarga, shuningdek, moliyaviy aktivlarga nisbatan valyutaning xarid qobliiyati valyuta kursiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Turli mamlakatlarning valyutalari va xalqaro pul birliklari tuzilgan xalqaro bitimlariga xizmat ko'rsatish jarayonida valyuta kursi aniqlanadi.

Kapitalning xalqaro harakatining tez o'sishi bilan bog'liq ravishda valyuta kursini o'zgarishiga valyutaning tovarlarni xarid qilish qobiliyati bilan birga moliyaviy aktivlarni xarid qilish qobiliyati ham ta'sir kursatadi.

Qonuniy normalarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valyutasining kursining qimmatli qog'ozlar kursini yoxud tovarlar bahosini o'rnatilishi katirovkalash deb ataladi yoki qisqacha qilib aytganda valyuta kursini o'rnatish katirovkalash deb ataladi.

Jahon amaliyotida katirovkalashning 2 xil usuli mavjud;

1) *to'g'ri katirovkalash*. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valyutada xorijiy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan miqdor ko'rsatilsa, bu to'g'ri katirovkalash deb ataladi. Egri (teskari) katirovkalash. Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi, masalan;

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. «Forward» kurs—bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.

Forward kursi valyutani kelajakda aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forward bitimlari odatda valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan risklarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forward kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi. Xaridor kursi – bankning valyutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarflanadi.

Valyutaaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlanganligidir. Konvertirlanganlik – darajasiga ko'ra valyuta kursi 3 ga bo'linadi.

Erkin «suzib» yuruvchi cheklangan darajada «suzib» yuruvchi. Qayd etilgan valyuta kurslari.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt stirlingi; Yevro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun, «Uchinchi dunyo»ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSH dollariga, Yevropa mamlakatlarning "EURO"sig'a va boshqa boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Cheklangan darajada "suzib" yuruvchi valyuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Har qanday baho kabi valyuta kursi valyutaga talab va taklif ta'sirida asosiy qiymatidan (ya'ni valyutaning xarid qilish qobiliyatidan) nari-beri siljiydi. Bunday talab va taklifning o'zaro mosligi bir qator omillarga bog'liq. Valyuta kursining ko'p omilliligi uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan bog'liqligini, jumladan, qiymat, narx, pul, foiz, to'lov balansi va boshqalar bilan bog'liqligini aks ettiradi. Shuningdek, ularing murakkab birikuvi va ba'zi omillarning eng muhim omil sifatida yuzaga chiqishiga olib keladi. Bu omillar ichida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

Inflyasiya sur'atlari. Valyutalarning xarid qobiliyatlari bo'yicha ularning o'zaro nisbati o'zida qiymat qonunini aks ettirib, valyuta kursini aniqlash vositasidir. Shu sababli valyuta kursiga inflyasiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda inflyasiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, milliy valyuta kursi shunchalik past bo'ladi, (agar boshqa omillar qarshi ta'sir ko'rsatmasa).

Inflyasiya oqibatida pul qadrsizlanishi mamlakatda pulning xarid qobiliyatining pasayishiga va inflyasiya suratlari nisbatan past mamlakatlarning valyutalari kursidan tushib ketishiga sabab bo'ladi. Bunday moyillik, odatda, o'rta va uzoq muddatli rejada kuzatiladi. Valyuta kursining tenglashtirilishi, uni sotib olish qobiliyatining

paritetiga moslashtirish o‘rtacha ikki yil davomida amalga oshiriladi. Bu shu bilan izohlanadiki, valyuta kursining kundalik kotirovkasi faqatgina uni sotib olish qobiliyatiga asosan amalga oshirilmay, unga shuningdek, boshqa omillar ham ta’sir etadi. 80 - yillarda ko‘pincha valyuta kursining paritetidan 30%dan ortiq miqdorda siljishi yuz berib turar edi. Lekin spekulyativ va konyukturaviy omillar tasiridan ozod bo‘lgan valyuta kurslarining o‘zaro nisbati qiymati qonuniga muvofiq tarzda pul birliklarining xarid qobiliyati o‘zgarishi bilan o‘zgaradi.

Valyuta kursining inflyasiya sur‘atlariga bog‘liqligi, ayniqsa, tovar-xizmatlar va kapitallarni xalqaro ayirboshlash hajmi katta bo‘lgan mamlakatlarda kuchliroqdir. Sababi shundaki, valyuta dinamikasi va inflyasiya sur‘ati o‘rtasidagi kuchli bog‘liqlik, valyuta kursining eksport baholarda hisob-kitob qilishda yuzaga keladi. Jahon bozori narxlari internatsional qiymatning puldagi ifodasini aks ettiradi. Import narxlariga kelsak, tegishli valyuta paritetida hisob-kitob qilish unchalik qulay kelmaydi, chunki, uning o‘zi valyuta kursi dinamikasiga bog‘liq. Sanoati rivojlangan mamlakatlar bunday hisob-kitob uchun ulgurji baholar indeksidan foydalangani ma’qulroq. Chunki bu mamlakatlarda ulgurji ichki savdo va eksport ma’lum darajada mos keladi. Boshqa mamlakatlarda ushbu indeksga ko‘pgina eksport qilinadigan tovarlar kirmaydi. Chakana narxlar asosidagi bunday hisob-kitob noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin, chunki u jahon savdo obyektini bo‘lmagan bir qator xizmatlarni o‘z ichiga oladi. Oxirgi navbatda jahon bozorida realxarid qobiliyatiga mos ravishda stixiyali tarzda milliy valyuta kurslarining tenglashishi yuz bermoqda. Real valyuta kursi ikki mamlakat narxlari darajasi nisbatiga ko‘paytirilgan nominal kurs sifatida aniqlanadi.

1. To‘lov balansi holati. Aktiv to‘lov balansi milliy valyuta kursining ko‘tarilishiga olib keladi, chunki unga chet el qarzdorlari tomonidan talab ortadi. Passiv to‘lov balansi milliy valyuta kursining pasayishiga moyillik yaratadi, unda qazdorlar milliy valyutani chet el valyutasiga o‘z tashqi majburiyatlarini qoplash maqsadida sotadilar. To‘lov balansining nobarqarorligi tegishli valyutaga talab va taklifning sakrash tarzida o‘zgarishiga olib keladi. Zamonaviy sharoitlarda xalqaro kapital harakatining to‘lov balansiga va natijada valyuta kursiga ta’siri ko‘paydi.

2. Turli mamlakatlarda foiz stavkalarining har xilligi. Bu

omilning valyuta kursiga ta'siri 2 ta asosiy holat bilan tushuntiriladi. Birinchidan, mamlakatda foiz stavkalarini o'zgarishi xalqaro kapital harakatining boshqa shartlarida ham ta'sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, foiz stavkasining ko'paytirilishi chet el kapitalining oqib kelishini, uning pasayishi esa kapitalning (milliy kapitalni ham) chet elga oqib chiqib ketishini rag'batlantiradi.

Kapitallar harakati, ayniqsa, spekulyativ «qaynoq» pullar harakati to'lov balanslarining nobarqarorligini kuchaytiradi. Operatsiyalarni amalga oshirganda banklar milliy va jahon bozorlaridagi foiz stavkalaridagi farqni e'tiborga oladilar. Ular foyda olish maqsadida chet el bozorida arzonroq kredit olib (pastroq stavkada) hamda milliy kredit bozoriga, agar foiz stavkalari yuqori bo'lsa, chet el valyutasini joylashtirishni afzal ko'radilar.

3. Valyuta bozori faoliyati va spekulyativ valyuta operatsiyalari. Agar qandaydir bir valyuta kursi pasayishga moyil bo'lsa, firma va banklar vaqtdan unumli foydalanib, uni yaxshiroq valyutaga sotadilar. Bunda kuchsizlashgan valyuta pozitsiyasi yanada yomonlashadi. Valyuta bozorlari iqtisod va siyosatdagi o'zgarishlardan, kurs nisbatlari siljishidan tez ta'sirlanadi. Shu bilan birga, ular valyuta spekulyasiyasi imkoniyatlarini va stixiyali tarzda «qaynoq» pullar harakatini kengaytiradi.

4. Ma'lum bir valyutani yevrobozorda va xalqaro hisob-kitoblarda ishlatish darajasi.

Masalan, bank operatsiyalarining 60–70%ni dollarda, Yevroda amalga oshirilishi shu valyutalarga bo'lgan talab va taklif masshtablarini belgilaydi. Valyuta kursiga valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. 90-yillar boshida xalqaro to'lovlarning 55%ni neft, uchun hisob-kitoblarning 86–90%ni, tashqi qarzdorlikning 70% i dollarda amalga oshirilgan. Shu sababli, davriy neftga narxning o'sishi, hattoki dollarning xarid qilish qobiliyati tushgan sharoitlarda ham davlat qarzlari bo'yicha to'lovlarning o'sishi dollar kursining ko'tarilishiga imkon beradi.

5. Valyuta kursi nisbatiga xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir qiladi. Milliy valyuta kursining pasayishiga umid bog'lab, importyorlar kurs ko'tarilishi oqibatida zarar ko'rmaslik maqsadida, kontragentlariga chet el valyutasida to'lovlarni tezroq amalga oshirishga harakat qiladilar. Milliy valyutani

mustahkamlashda esa ular chet el valyutasidagi to'lovlarni sekinlashtirishga harakat qiladilar. «Lidz end legz» nomli bunday usul to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

6. Milliy va jahon bozorlarida valyutaga ishonch darajasi. U mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat bilan, shuningdek, valyuta kursiga ta'sir qiluvchi yuqorida ko'rsatilgan omillar bilan aniqlanadi. Shuningdek, dillerlar nafaqat hozirgi vaqtdagi iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyasiya, valyutaning xarid qobiliyati darajasi, valyutaga bo'lgan talab va taklif nisbatini, balki ularning dinamikasi istiqbollari ham hisobga oladilar. Ba'zida hattoki savdo va to'lov balansi haqidagi ma'lumotlar yoki saylov natijalari qanday bo'lishi talab va taklif nisbatiga, valyuta kursiga bog'liq.

7. Valyuta siyosati. Valyuta kursining davlat boshqaruvi va bozor boshqaruv o'rtasidagi nisbat valyuta kursi dinamikasiga ta'sir qiladi. Valyuta bozorlarida valyutaga talab va taklif mexanizmi orqali valyuta kursining shakllanishi oqibatida kurs nisbatlarining kuchli o'zgarishi ro'y beradi. Bozorda real valyuta kursi yuzaga keladi (Iqtisodiy holatni, pul aylanishi, moliya, kredit va muayyan valyutaning ishonchliligining ifodalovchi ko'rsatkich). Valyuta kursini davlat boqaruvi valyuta-iqtisodiy siyosatdan kelib chiqqan holda, uning ko'tarilishi yoki tushishiga yo'naltirilgan. Shu maqsadda ma'lum bir valyuta siyosati o'tkaziladi.

Shunday qilib, valyuta kursining shakllanishi-murakkab ko'p omilli jarayon bo'lib, milliy va jahon iqtisodiyoti va siyosatining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Shu sababli, valyuta kursini prognoz qilishda yuqorida aytib o'tilgan kursni shakllantiruvchi omillar, hamda ma'lum shart-sharoitga bog'liq ravishda ularning valyutalar nisbatiga ko'p tomonlama ta'siri hisobga olinadi.

Valyuta kursi takror ishlab chiqarishda ham faol rol o'ynaydi. Tadbirkor valyuta kursi yordamida o'z ishlab chiqarish xarajatlarini jahon bozori narxlari bilan solishtiradi. Bu alohida korxonalar va mamlakatlarning tashqi iqtisodiy operatsiyalari natijalarini ko'rishga imkon beradi. Valyuta kursi eksport va import baholari nisbatiga, firmalar raqobatbardoshligiga korxonalar foydasiga ta'sir qiladi.

Valyuta kursi yoki milliy valyuta bahosi har qanday boshqa tovar bahosi kabi erkin boshqariladigan, o'rnatiladigan bo'lishi mumkin. Shuning uchun uni erkin suzib yuruvchi, cheklangan darajada suzib

yuruvchi va qayd etilgan valyuta kurslariga ajratiladi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi ma'lum bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, Yevro, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi kurslari. Shu bois bu valyutalar jahon valyuta ayriboshlashida keng ishtirok etadi. Cheklangan darajada suzib yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki valyuta savati kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun, «uchinchi dunyoning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSH dollariga, fransuz franki»ga va boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Cheklangan darajada suzib yuruvchi valyuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini hamkorlik qilayotgan sheriklari bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozori talab va taklifning o'zgarishi ta'siri qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi ham rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiyoti tashqi bozorga etarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishni kuchli xorijiy raqobatchilardan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan valyuta siyosati, bevosita hukumat tomonidan ishlab chiqilgan islohotlar strategiyasiga muvofiq holda olib borilmoqda. Davlat tomonidan valyutaviy huquqlarni himoyalashga doir mustahkam qonunchilik va institutsional asosni yaratish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rgan holda davlat bosh islohotchi sifatida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu shuningdek, valyuta bozori infratuzilmasini yaratishga doir aniq maqsadga yo'naltirilgan siyosatning amalga oshirilishida ham namoyon bo'lmoqda. Shu tarzda davlat islohotlarining murakkab bosqichlarida islohotlarni ancha oshirishga qodir bo'lgan yetakchi kuch ekanligini ko'rsatmoqda. Davlat shuningdek, bir qator maxsus davlat organlarini tashkil etish yo'li bilan islohotlarni tartibga solishni amalga oshirmoqda. Albatta, Markaziy bank davlat banki sifatida bu borada muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, quyidagilar valyuta nazorati organlari hisoblanadi: jumladan, Markaziy bank, Moliya vazirligi, Tashqi

iqtisodiy aloqalar vazirligi, Davlat Soliq Qo‘mitasi, Davlat Bojxona Qo‘mitalaridir. Ularni har biri o‘z vazifa va funksiyalarga egadir. Vakolatli banklar esa valyuta nazorati agentlari hisoblanadi.

Joriy va muddatli operatsiyalar

Xalqaro iqtisodiy, shuningdek valyuta-kredit va moliya, munosabatlari qatnashchilari risk ostida faoliyat ko‘rsatadilar. Bu tijorat risklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) shartnoma tuzilgandan so‘ng narxning o‘zgarishi;
- 2) importchining tovar qabul qilishdan bosh tortishi, ayniqsa hisob-kitob inkassa shaklida bo‘lganda;
- 3) hujjatlardagi yoki tovar uchun to‘lovlardagi xatolar;
- 4) valyuta mablag‘larini suiste‘mol qilish yoki o‘g‘irlash, ularni qalbakilashtirish;
- 5) xaridor yoki qarzdorning to‘lovga noqobilligi;
- 6) valyuta kurslarining nobarqarorligi;
- 7) inflyasiya;
- 8) foiz stavkalarining o‘zgaruvchanligi va boshqalar.

70 - yillardan boshlab valyuta va kredit risklarining oldini olish va qoplash uchun yangi usullardan foydalanila boshlandi. Ular qatoriga:

- valyutaviy opsiyon (birinchi marta 1973-yil Chikago birjasida qo‘llanila boshlagan);
- banklararo “svop” operatsiyasi;
- forvard valyuta operatsiyasi;
- valyutaviy fyuchers (1973-yildan boshlab Nyu-York valyuta bozorida, 1972-yildan boshlab Chikago valyuta bozorida va b.).

Yuqorida sanab o‘tilgan operatsiyalarni bir so‘z bilan muddatli valyuta operatsiyalari deb ham nomlash mumkin, banklarda esa ular asosan konversion operatsiyalar nomi bilan ataladi.

O‘z navbatida, barcha valyuta qiymatliklari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar o‘z xarakteri va namoyon bo‘lish usuliga ko‘ra quyidagilarga bo‘linadi:

1. Spot turidagi valyuta operatsiyalari.
2. Muddatli valyuta operatsiyalari:
 - Forvard tipidagi valyuta operatsiyalari;
 - valyuta opsiyonlari bilan bog‘liq valyuta operatsiyalari;
 - valyuta fyucherslari bilan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

3. Svop turidagi valyuta operatsiyalari.

SPOT operatsiyalari yoki kassa bitimlari (naqd bitimlar).

SPOT operatsiyasi – bu bitim kunini hisobga olmagan holda ikki ish kuni davomida valyuta ayriboshlash bo‘yicha operatsiyadir.

Spot kurs – bu spot bitim tuzilayotgan vaqtda bir mamlakat valyutasini boshqa bir mamlakat valyutasidagi bahosidir. Spot kurs uning suzib yuruvchi yoki qat’iy belgilangan rejimda ishlashdan qat’iy nazar operatsiya amalga oshirilayotgan vaqtda milliy valyutaning chet ellardagi qadri qancha ekanligini o‘zida aks ettiradi.

Asosan spot bitimlarining kursi – bu telegraf o‘tkazmasi kursidir. spot- kurs ikki xil yo‘l bilan aniqlanadi:

- valyuta birjasida dillerlarning yuzma-yuz savdo qilishi orqali;
- birjadan tashqari savdoda dilerlarning o‘zaro telefon orqali savdosida aniqlanadi.

Valyuta kursi sotib olish kursi (xaridor kursi) va sotish kursi (sotuvchi kursi)ga bo‘linadi. Valyuta kotirovkasini amalga oshiruvchi bank valyuta bitimini har doim o‘zi uchun foydali kurs bo‘yicha amalga oshiradi. Banklar xorijiy valyutani har doim qimmatga sotib (sotish bahosi), arzonroqqa sotib olishga (sotib olish bahosi) harakat qiladilar. Bu valyuta-tijorat operatsiyalarning asosiy tamoyilidir.

Sotish va sotib olish kurslari orasidagi farq marja deb atalib, bank xarajatlarini qoplash va qisman valyuta riskini sug‘urtalashga yqnaltiliradi. Agarda bank amalga oshirilgan bitimni xuddi shu kurslar asosida taklif qilingan kontrbitim hisobiga qoplasa, u marja hisobiga foyda ko‘radi. Shuning asosida banklar valyuta operatsiyalari bo‘yicha mijozlarni ko‘proq jalb qilishdan manfaatdor.

Spot operatsiyalaridan keladigan foyda marjaga (albatta, komissiya haqini chegirib tashlasa) teng bo‘lishi ham mumkin.

Umuman olganda spot operatsiyalari bir tomondan qisqa vaqtda yuqori foyda olishga imkoniyat bersa, ikkinchi tomondan mavjud valyuta operatsiyalari orasida risk darajasida eng yuqori bo‘lgan valyuta operatsiyasi hisoblanadi. Sababi shuki, spot operatsiyalarini amalga oshirish vaqti qisqa bo‘lganligi tufayli odatda u sug‘urta qilinmaydi. Shuning uchun banklar payshanba va juma kunlari spot operatsiyalarini katta hajmda amalga oshirmaydilar, chunki bunda spot operatsiyasi muddati uzayib ketadi. Xuddi shu sababga asosan, banklar uzun va qisqa valyuta pozitsiyalarini ham maksimal darajada

qisqartirishga harakat qiladilar.

Bu valyutalardan biri bank uchun yaxshi boshqasi yomon deb bo'lmaydi.

Chunki agarda bank misol uchun AQSH dollariga nisbatan «qisqa» pozitsiyaga ega bo'lsa va USD kursi to'satdan ko'tarilib ketsa, bank zarar ko'rishi aniq. Kurs oshishi prognoz qilinayotgan vaqtda pozitsiyaning «uzun» bo'lgani ma'qul.

Agarda valyuta kursi tushib ketishi (USD) prognoz qilinganda «uzun» pozitsiya ijobiy natija bermasligi mumkin. Albatta, o'z mablag'larini garovga tikkisi kelmagan banklar valyuta pozitsiyalarini «yopiq» ushlashlari mumkin, lekin bunda ular kurs o'zgarishdan kelishi mumkin bo'lgan foydadan ham mahrum bo'ladilar.

Ikkinchi jahon urushidan keyin valyuta bozorlarida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining turlari rivojlanib ketdi. Amalga oshirilishiga ko'ra valyuta operatsiyalari naqd va muddatli bitimlarga bo'linadi.

Naqd valyuta operatsiyalari asosan «spot» shartlarida amalga oshiriladi. Buning mohiyati shundaki, valyuta sotish-sotib olish bitimi tuzilgandan keyin tuzilayotgan vaqtdagi kurs bo'yicha ikkinchi ish kunida naqd valyuta yetkazib beriladi. Bu operatsiyalar eng keng tarqalgan bo'lib, butun valyuta bitimlarining 90 foiziga yaqinini tashkil etadi.

Spot turidagi valyuta bitimlari o'zida mablag'ni yetkazib berish vaqti bo'yicha farqlanuvchi uch turdagi bitimni mujassamlashtiradi. Bu operatsiyalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Kassa asosida amalga oshiriluvchi valyuta bitimlari turlari

Tijorat banklari valyuta sotmoqchi yoki sotib olmoqchi bo'lsa, bitimning nomini (TOD, TOM, SPOT), kursini, summasini ko'rsatib ariza berishi lozim.

Valyuta bozorining ishtirokchilari bo'lgan banklar o'z nomidan o'zi uchun, yana o'z nomidan lekin mijozlari uchun valyuta sotib olish yoki sotishi mumkin. Agar banklar o'z hisobiga valyutani sotsa yoki sotib olsa, bu operatsiyalar ular yoki foyyda olish uchun, yoki o'z likvidligini ushlab turish uchun, yoki chet eldan bank uchun jihozlar sotib olish va boshqa maqsadlar uchun amalga oshiradi.

«Spot» bitimlari bo'yicha valyuta oluvchi bank tomonidan ko'rsatilgan hisob varaqlarga yetkazib beriladi. Bitimda ko'rsatilgan

kurs «spot» kurs deyiladi. Xuddi mana shu kurslar asosida valyuta bozoridagi muddatli kurslar ham, valyutani yetkazib berish bo'yicha qisqaroq muddatli bir martalik bitimlar uchun kurslar ham aniqlanadi.

«Spot» operatsiyalari yordamida banklar o'z mijozlarining chet el valyutasidagi ehtiyojlarini, kapitallarning harakatini, shuningdek bir valyutaning boshqa valyutaga oqib o'tishini ta'minlaydi, arbitraj va spekulyativ operatsiyalarni amalga oshiradi.

«Spot» operatsiyalari risk darajasi eng yuqori operatsiya hisoblanadi.

Foyda olish uchun banklar arbitraj va chayqovchilik bitimlarini amalga oshirishlari mumkin. Arbitraj bitimlar turli valyuta bozorlarida mavjud bo'lgan valyuta kurslari o'rtasidagi farqlardan foyda olish maqsadida chet el valyutasini qayta sotish (sotib olish) bo'yicha tuzilgan qarshi bitimdir. Agar valyuta bir valyuta bozoridan sotib olinsa va boshqa valyuta bozorida sotilsa – bu keng tarqalgan arbitraj deyiladi. Agar foyda vaqt o'tishiga qarab kurslar o'zgarishidan yuzaga keladigan bo'lsa bu vaqtinchalik arbitraj deyiladi.

Valyuta opsiyoni – bu sotuvchi va xaridorning shunday bitimki, u xaridorga biror valyutaning bozor narxlaridan qat'iy nazar belgilangan miqdorini oldindan belgilangan vaqtda va kursda yetkazib berish bo'yicha huquq beradi. Sotuvchiga esa belgilangan valyutani oldindan belgilangan vaqtda va kursda sotish majburiyatini beradi.

Valyuta opsiyoni shunday instrumentki, u ham spekulyatsiya ham xedjirlash vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Opsiyonlar birjadan tashqari bozorda va birjadagi bozorda ham keng ko'lamda qo'llaniladi. Valyuta opsiyonlarining katta qismi, jumladan 81 % birjadan tashqari bozorda amalga oshiriladi.⁴⁷ Valyuta opsiyonda fyuchers savdosida qatnashmaydigan ekzotik valyutalar uchun ham bitimlar tuzish mumkinligi uning ahamiyatini oshiradi. Valyuta opsiyoning muddati turli muddatlarda tuzish mumkinligi bilan ajralib turadi uni bir necha soatdan tortib bir necha yillargacha tuzishingiz mumkin, ammo asosan muddatlar sifatida to'liq muddatlar masalan bir hafta, bir oy, ikki oy va h.klar olinishi mumkin.

Quyidagi yetti omil opsiyon narxini shakllantiradi:

1. Valyuta kursi.
2. Strayk baho (realizatsiya bahosi).
3. Valyuta kursining volatillik darajasi.

4. Amalga oshirilish muddati.
5. Foiz stavkalaridagi farqlar.
6. Bitim turi (koll yoki put).
7. Opsionning modeli – amerika yoki yevropa opsiioni.

Ushbu yetti omildan valyuta kursi asosiy omil sanaladi. Aynan valyuta kursiga qarab opsiyon narxi o'zgaradi. Opsion narxini o'zgarishini va uni shakllantirishda quyidagi indekslardan foydalaniladi.

Svop operatsiyasi – bu bir vaqtning o'zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summaga sotib olish va sotishdir. Ya'ni svop – bu valyutani kelajakda sotib yuborish garovi bilan qandaydir vaqtga sotib olishdir. Bunda bir vaqtning o'zida valyuta almashuvi bo'yicha 2 ta alohida bitim tuziladi. Bu bitimlar qarama-qarshi yo'nalishga va turli hisob-kitob sanasiga ega bo'ladi.

Svop opretsiyalari ko'pgina banklar tomonidan o'zlarining chet el valyutasidagi majburiyatlarini qoplash maqsadida foydalanadi. Svop operatsiyasi ikki bank tomonidan amalga oshirilganda bir bank ikkinchi bankka bir valyutani, ikkinchisi ikkinchi valyutani almashadi va qandaydir vaqt o'tishi bilan valyutalar qaytarib olinadi.

Asosiysi shundaki, svop bitimlari ochiq valyuta pozitsiyasini keltirib chiqarmaydi va vaqtincha kurs o'zgarishi bilan bog'liq riskdan holi bo'lgan valyuta bilan ta'minlaydi. Svop bitimlari odatda 1 kundan 6 oygacha muddatga tuziladi, muddati 5 yilgacha bo'lgan svop bitimlari esa juda kam uchraydi.

Svop operatsiyalari tijorat banklari o'rtasida, tijorat bank va markaziy bank o'rtasida, hamda mamlakatlar markaziy banklariaro amalga oshirilishi mumkin.

Umumiy qilib aytganda, kassa va forvard operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valyuta shartnomasini svop shartnomasi hisoblanadi. **Valyuta atribtaji** – bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim tuzib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalaydi. Arbitraj operatsiyalarini o'tkazishning asosiy shartlaridan biri bozorning turli sigmentlariaro kapital oqimi erkin bo'lishi, ya'ni valyutalarning erkin konvertirlanishi, valyuta cheklovlarining yo'qligi va boshqalar hisoblanadi.

Arbitraj ikki xil – joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Ularning har

biri ham o‘z navbatida oddiy va murakkabga bo‘linadi. Operatsiya ikki valyuta ishtirokida amalga oshirilsa oddiy, uch va undan ortiq valyutalar bilan amalga oshirilsa murakkab bo‘ladi.

Joylashuvga ko‘ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta risk bilan bog‘liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o‘zida amalga oshiriladi. Masalan, bank vakili Singapurda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o‘zida u o‘zining Londondagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o‘tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta risklari mavjud bo‘ladi.

Arbitraj operatsiyalari tijorat banklari dillerlari ishining asosiylaridan hisoblanadi. Ko‘pincha arbitraj bitimlarini o‘tkazish imkoniyatlari sanoqli daqiqalardagina to‘g‘ri kelishi mumkin, shuning uchun dillerning arbitraj operatsiyasini tezda baholash va hisoblashi qobiliyatidan ko‘p narsa kelib chiqadi. Arbitraj operatsiyasini muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun bozorni yaxshi o‘rganish, kelajakni ko‘ra bilish kabilar dillerlar uchun zaruriy shartlardan biridir.

Hozirgi kunda vakolatli banklar valyuta amaliyotlarini amalga oshirish doirasini jahon amaliyotiga muvofiq, kengaytirishga yordam beradigan O‘zbekiston valyuta bozorini erkinlashtirish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishni hisobga olgan holda, manfaatdor idoralarga xalqaro valyuta bozori faoliyat yuritish uslublarini diqqat bilan o‘rganish hamda mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta’sirlarga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida valyuta risklarini tartibga solish instrumentlarini qo‘llash uchun shart-sharoitlar yaratish choralari ko‘rishlari lozim.

Hozirgi vaqtda tijorat banklarining valyuta bozoridagi faoliyatining Markaziy bank tomonidan tartibga solinishi bank tizimidagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi. «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunning 40- moddasiga muvofiq, Markaziy bank valyutani tartibga solish va valyutani nazorat qilish davlat organi bo‘lib hisoblanadi.

Bu masalaning dolzarbligi asosan, ko‘pgina yirik vakolatli banklar aktivlarining asosiy qismini valyuta sohasiga yo‘naltirilganligi, ya’ni

xorijiy valyutadagi aktivlardan iboratligi bilan izohlanadi. O‘zbekiston Respublikasi hududida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish prinsiplari va valyuta qimmatliklari bilan ishlash tartibi O‘zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to‘g‘risida»gi qonuni bilan aniqlanadi. Ushbu qonun talablariga muvofiq O‘zbekiston hududida xorijiy valyuta bilan bog‘liq barcha hisob-kitoblar faqat vakolatli banklar orqali, ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining valyuta operatsiyalarini o‘tkazishga ruxsat beruvchi litsenziyasiga ega bo‘lgan tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi. Bunday litsenziyaga ega bo‘lgan tijorat banklari vakolatli bank hisoblanadi.

Tijorat banklarining valyuta faoliyatlarini tartibga solishda ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi haqidagi hisobot muhim o‘rin tutadi. Bu hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy Bank tomonidan vakolatli banklarga chet el valyutasi bilan bog‘liq operatsiyalarga limit o‘rnatilishidir. Bu tartib bo‘yicha bankning o‘z mablag‘lariga nisbatan 20%gacha valyuta sotib olishi va sotishiga ruxsat bor, ya’ni bir valyuta turi bo‘yicha bu ko‘rsatkich 5% qilib belgilangan. Limit o‘rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklar barcha aktivlarini chet el valyutalariga qo‘ysa va bu valyutalarning kursi jahon valyuta bozorida tushib ketsa, bank aktivlari kamayishi va hatto bank bankrot bo‘lishi mumkin va bu o‘z navbatida mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta’sir qiladi. Shuning oldini olish maqsadida, bu limit barcha vakolatli banklar uchun joriy qilingan. Ana shu yerda shuni ta’kidlash lozimki, respublikamizda 15-oktyabr 2003-yildan joriy operatsiyalar bo‘yicha to‘liq konvertatsiya joriy qilinishi bu limitni o‘zgartirishni zarur qilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda amalda Markaziy Bank boshqaruvida 1998-yilning 28-martida 392-son bilan qabul qilingan «Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi qoidalar» amal qiladi.

Fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan tartibda bir qator o‘z yechimini kutuvchi masalalar uchraydi. Xususan, qoidaning 2-bandi bo‘yicha: ochiq valyuta pozitsiyasining limit miqdori juda kam o‘rnatilgan, ya’ni barcha xorijiy valyuta pozitsiyasi bo‘yicha 20%, aniq bir valyuta turi bo‘yicha esa 5%. Fikrimizcha, ushbu foizlar miqdorini qayta ko‘rib chiqish kerak. Chunki, bizning respublika vakolatli banklari asosan ikki valyuta (EVRO, AQSH dollari) bilan ishlaydi.

Joriy operatsiyalar bo‘yicha konvertatsiya masalasining hal

qilinishi, banklar, jumladan, ularning mijozlari hisoblanmish korxonalar va tashkilotlar xalqaro jahon bozoriga, ya'ni integratsiya jarayoniga jadal kirishib ketadilar. Demakki, umumiy pozitsiyaning miqdori kimligi bu jarayonga xalaqit berishi mumkin.

Valyuta pozitsiyasi va nazorati

Valyutali banklar chet el valyutasini sotish va sotib olish huquqiga egalilar: O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining «Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish»

qoidasida ochiq valyuta pozitsiyasi uchun quyidagi limitlar o'rnatilgan:

- Ixtiyoriy valyutada ochiq valyuta pozitsiyasi limiti har bir operatsion kun oxirida valyutali banklarda regulyativ kapitalning 5%idan oshmasligi va bankning umumiy ochiq valyuta pozitsiyasining limiti har operatsion kunning oxirida uning bank regulyativ kapitalining 20%idan oshmasligi lozim;

- Summali ochiq valyuta pozitsiyasida uzun valyuta pozitsiyasi ko'rinishi o'rnatiladi. Valyutani sotish va sotib olishda bank faqat ochiq valyuta pozitsiyasidan foydalanmaydi. Kun ora banklarda umumiy valyuta pozitsiyasi «Nostro» schyoti bo'yicha olib boriladi. Quyidagiga ko'ra ular to'lovi foydalanadigan kungacha o'rnatiladi. Agar to'lovlar kirim bilan qo'shib ketsa, bir schyotdan boshqa schyotga mablag'larni o'tkazishda xatolikka yo'l qo'yilsa, bunda bank kun ora ochiq maxsus schyot bo'yicha tekshirish o'tkazadi.

O'zbekiston Respublikasi valyuta bozorining shakllanishi

O'zbekiston Respublikasida ijobiy tendensiya kuzatilmoqda. Ya'ni, amalga oshirilgan oqilona iqtisodiy siyosat natijasida tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i 2005-yildagi 29% dan 2008-yilda 13,3% ga qadar qisqargan.

– iqtisodiyotning ildam, barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning importga bog'liqligini kamaytirish;

– ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni joriy qilishni tezlashtirish;

– mahalliy xom ashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish va buning asosida zamonaviy raqobatbardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish;

- valyuta resurslaridan tejab-tergab va omilkorlik bilan foydalanish;
- tovarlarni ishlab chiqarishda nafaqat ichki bozor, balki tashqi bozor ham hisobga olinishi lozim;
- bojxona va soliq imtiyozlari hisobiga bo‘shayotgan mablag‘lardan uskunalarni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirishda foydalanishlari mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, raqobatbardoshli eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va kengaytirish maqsadga muvofiq;
- tijorat banklari, «O‘zstandart» agentligi hamda manfaatdor vazirlik va muassasalar tomonidan xalqaro standartlarga javob beruvchi sifatni boshqarish tizimlarini ishlab chiqish va joriy qilishda, shuningdek, xodimlarni yangi malakalarga o‘qitishda har tomonlama ko‘mak ko‘rsatadi. Bu esa korxonaning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Hozirda ko‘plab mutaxassis va ekspertlar tomonidan jahon moliyaviy inqirozining global tus olishi va iqtisodiy inqiroz jarayonlarining kuchayishi retsessiya va iqtisodiy pasayishni, investitsion faollik ko‘lami cheklanib borishini, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi hamda jahonning ko‘plab mamlakatlariga ta’sir ko‘rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo‘lishi mumkinligi e’tirof etilmoqda.

Xususan, 2008-yilda jahon miqyosida bevosita xorijiy investitsiyalar oqimi 20% gacha pasayganligi kuzatilgan. 2009-yilda jahon yalpi ichki mahsulotining pasayishi, bevosita xorijiy investitsiyalar ko‘lamining yanada pasayishini kuzatilishi hamda xalqaro savdo hajmi qariyb 15% ga pasayishi ehtimol qilinmoqda. Bu holat esa ishsizlik darajasining ortishi bilan bog‘liq jiddiy ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ma’lumotlardan ko‘rinadiki, jahonning rivojlangan mamlakatlardagi ishsizlik keyingi 3 yil mobaynida o‘sib borishi kuzatilmoqda. 2009-yilda AQSHda ishsizlik darajasi 7,2%, Yaponiyada 4,4%, Buyuk Britaniyada 6,4%, Germaniyada 8,2% ga o‘sishi kutilmoqda. Bu o‘z-o‘zidan ijtimoiy transfertlarning ko‘payishi hisobiga davlat harajatlarining o‘sishiga olib keladi.

Shunga ko‘ra, hukumatlar darajasida inqirozdan chiqish bo‘yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda bandlik masalalarini, talabni

rag'batlantirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga qaratilgan keskin choralarni ko'rish masalasini ko'ndalang qilib qo'yimoqda.

Nazorat savollari:

1. Valyuta kursini barqarorlashtirishda davlat ham qatnashadimi?
2. Valyuta konvertatsiyasi nima uchun zarur?
3. Valyuta bo'yicha sotuvchi va sotib oluvchi kurslar haqida nimalar deya olasiz?
4. Valyuta operatsiyalari jarayonida qanday turdagi shartno-malar tuziladi?
5. Valyuta arbitraji nima maqsadda o'tkaziladi?
6. Banklarning valyutaviy holati deganda nimani tushunasiz?
7. Valyuta operatsiyalarini bajarish zarurati nimada?
8. Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida qanday turdagi hisob shakllari qo'llaniladi?

7-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG‘OZLAR BILAN OPERATSIYALARI

Qimmatli qog‘oz – o‘zi bilan bog‘liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo‘lib xizmat qiladi, bozorda muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo‘lishi mumkin. Jahon amaliyotida qimmatli qog‘ozlarning har xil turlari ishlatilmoqda.

Qimmatli qog‘ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o‘z qiymatiga ega bo‘lgan, sotish, sotib olish va to‘lovini amalga oshirish mumkin bo‘lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog‘ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog‘liq. Qimmatli qog‘ozlar o‘zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish- sotish va boshqa bitimlarning obyekti bo‘ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbai bo‘lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko‘rinishidagi hujjatdir. Qimmatli qog‘ozlar turli subyektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 5 guruhga bo‘linadi:

1. hukumat;
2. davlat korxonalari;
3. xususiy sektor;
4. Markaziy bank;
5. chet el subyektlari.

Hamma qimmatli qog‘ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog‘ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog‘ozlar tarkibiga turli ishlab chiqarish korxonalari, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog‘ozlari alohida o‘rin tutadi. Xalqaro qimmatli qog‘ozlar ularning hisoblanadigan valyuta va emitentlari bo‘yicha bo‘linadi.

Qimmatli qog‘ozlar muomalada bo‘lish hududiga ko‘ra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog‘ozlarga bo‘linadi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng 1993-yil 2-sentyabrida Oliy Kengash tomonidan «qimmatli qog‘ozlar va fond birjasi to‘g‘risida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qimmatli qog‘ozlar bozorini tashkil qilish bo‘yicha birinchi va asosiy hujjat bo‘ldi. Keyinchalik bu qonunga 5 marotaba qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritildi (1994-yil 23-sentyabrida, 1995-yil 22-dekabri-

da, 1999-yil 26-aprelida, 30-avgustida, 27-dekabrda).

Bu qonunga asosan, O‘zbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qog‘ozlar chiqarilishi va muomalada bo‘lishi mumkin:

1. Aksiyalar.
2. Obligatsiyalar.
3. Xazina majburiyatlari.
4. Depozit sertifikatlari.
5. Veksellar.
6. Qimmatli qog‘ozlar hosilalari, ya’ni opsiya va fyucherslar kiradi (1-sxemaga qarang).

Shu bilan birgalikda, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96-moddasiga binoan qimmatli qog‘ozlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Chek.
2. Depozit va jamg‘arma sertifikatlari.
3. Bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg‘arma daftarchasi.
4. Konosament.
5. Obligatsiyalar.
6. Veksellar.

Qimmatli qog‘ozlarning bu turlariga qisqacha ta’rif beramiz: aksiya – bu qimmatli qog‘oz bo‘lib:

- harakat muddati cheklanmagan;
- huquqiy yoki jismoniy shaxs tomonidan aksionerlik jamiyatiga muayyan hissa qo‘shgan ulushini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini guvohlovchi;
- aksiya bo‘yicha dividend ko‘rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shujamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

Qimmatli qog‘ozlar jahonning katta bir boyligi hisoblanib, boshqa boylıklarga nisbatan ham umumiy qiymati bo‘yicha, ham hajmi bo‘yicha oldingi o‘rinlarga chiqmoqda.

Qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarib, pullarni bir necha o‘n yillar yoki umuman muddatsiz foydalanishga olish mumkin. Bu korxonalar va tashkilotlar uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib, ularga ishlab chiqarish, hamda moddiy-texnika bazasini rivojlantirish

uchun bank ssudalaridan foydalanmasdan turib pul resurslarini jalb qilish imkoniyatini beradi.

Chunki barqaror bo'lmagan iqtisodiyot va pulning qadrsizlanishi sharoitida bank qisqa muddatli kreditlarni berishni afzal ko'radi. Qimmatli qog'ozlar aholi uchun ham juda katta ahamiyatga ega, ular pullarni qo'lda ushlab turmasdan, qimmatli qog'oz olib, ularga egalik qilish yo'li bilan o'z jamg'armalari hisobiga daromad oladilar va korxonalarini boshqarishda amalda ishtirok etadilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlari va aholi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini omonatga qo'yishdan ko'ra qimmatli qog'ozlarga sarflashlari ma'lum afzalliklarga ega, masalan, sarflangan mablag'lar muddatidan ilgari foydalanish zarurati tug'ilganda uni sotishi hamda undan qulay va hech qanday sarf-xarajatsiz to'lov vositasi yoki kredit olish uchun garov sifatida foydalanishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozori va uning ishtirokchilari.

Fond birjasi - qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdisi o'tkaziladigan joy.

Fond birjasidagi qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni shartli ravishda 3 turga bo'lish mumkin:

- brokerlik operatsiyalari;
- dillerlik operatsiyalari;
- market-meykerlik.

Brokerlik operatsiyalari – mijozning topshirig'iga asosan va uning pul mablag'lari evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Dillerlik operatsiyalari – tashkilot o'z nomidan va o'z pul mablag'i evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Market-meykerlik fond bozorida emitentlarga ko'rsatiladigan xizmat turi. Bu xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- sotib olish va sotish kotirovkalarini bir maromda ushlab turish;
- aksiyalar likvidligini ushlab turish;
- moliyaviy maslahatlar;
- aksiyalarni emissiyaga va bozorga taklif qilishda boshqarish;
- maqsadli sotib olish yo'li bilan aksiyalarga sun'iy talabni tashkil etish;
- emitentning aksiyalarini sotib oladigan jiddiy investorlarini jalb qilish.

Fond birjasining asosiy vazifalari:

- qimmatli qog'ozlarning bir maromda muomalada bo'lishining zarur sharoitini ta'minlash;
- qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab va takliflar o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni, ya'ni bozor bahosini belgilash;
- qimmatli qog'ozlar va qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarini kasb mahoratini yuqori darajada saqlab borish;
- muntazam ravishda narx aniqlanishiga, indeksatsiya o'zgarishiga, savdo-sotiq vaqti, qimmatli qog'ozlar, shartnomalarning miqdoriga va boshqa ko'rsatkichlarga doir axborotlarni, birjaning holatini va uning rivojlanishiga doir taxminiy shartlarni e'lon qilish.

Hozirgi vaqtda, rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda 150 dan ortiq fond birjasi bo'lib, ulardan o'n ikkitasi eng yirik birja sifatida xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etadi.⁴⁸ Bularga Nyu-York, London, Tokio, Frankfurt, Tayvan, Seul, Syurix, Parij, Chikago, Kuala-Lumpur, Gonkong, Istambul fond birjalaridir.

Xalqaro fond birjalarining infratuzilmasida yuzaga kelgan muhim o'zgarishlardan biri birjalar o'rtasida mijoz uchun raqobat kurashining kuchayganligi hisoblanadi. Uning isbotisifatida bozorning professional ishtirokchilari sonining tobora oshib borayotganligini ko'rsatish mumkin.

XX asrning 80-yillarida Angliya SEAQ International yuzaga keladi.

Bu nafaqat ingliz korxonalarining aksiyalarini, balki ular bilan birga, boshqa yevropalik emitentlar hamda amerikalik va yaponiyalik emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan dilerlik bozori hisoblanadi. Undan keyn Bryusselda yuqori texnologiyali kompaniyalarning aksiyalarini oldi-sotdi qilish amalga oshiriladigan Yevropa savdo tizimi-ESDAQ yuzaga keladi.

XX asrning 90-yillarida muqobil savdo tizimlari- INSTINET va TRADEPOINT yuzaga keladi. Bularning birinchisi litsenziyali broker-diler bo'lsa, ikkinchisi Angliyadagi litsenziyali investitsiya birjasi hisoblanadi.

90-yillarning ikkinchi yarimida elektron kommunikatsiya tarmog'i- Elektronik communication networks yuzaga keladi. Ushbu tizim AQSHning an'anaviy birja xizmatlaridan qoniqmasdan, investitsiya kompaniyalarining tashabbusi va ishtiroki bilan yuzaga keladi.

Xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining yuqorida qayd etilgan professional ishtirokchilari va ularga xizmat ko'rsatuvchi kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi, provard natijada, ular o'rtasidagi raqobat muhitini keskinlashuviga olib keladi. Buning natijasida ko'satilayotgan xizmatlar uchun olinadigan to'lovlarning kamayishi yuz beradi. Ular mijozlarga an'anaviy birjalar yopilgandan keyin ham savdo qilish imkoniyatini yaratadi, investitsiyalar uchun turli xildagi instrumentlar foydalanishni taklif qiladi va kotirovkalarni sir tutilishi kafolatlaydi.

2000-yilning boshiga kelib G'arbiy Yevropadagi barcha yirik fond birjalari to'liq elektron birjalarga aylanadi. Bu esa, o'z navbatida, savdo ishtirokchilari sonini keskin oshirish, savdo chiqimlarini kamaytirish imkonini beradi.

Bir qator mamlakatlarda fond birjalari o'zlarining raqobat pozitsiyalarini mustahkamlamoqda. Bu holat moliyaviy bozorlarning xizmatlaridan foydalanuvchilar uchun bir necha xizmat turlarini bir joyda markazlashtirayotganligida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Parij, Amsterdam, Frankfurt, Xelsinki, Bryussel birjalari birlamchi va ikkilamchi bozorlarni, hosila institumentlari bozorlarini, kliring va hisob-kitoblarni birlashtiradi.

Xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining infratuzilmasidagi ikkinchi jiddiy o'zgarishlar birja ittifoqlarini tuzish jarayonlarining boshlanganligi va tobora chuqurlashib borayotganligi hisoblanadi.

Birja ittifoqlarini tuzish yo'lidagi dastlabki qadam 1997-yilda Benilyuks birjasining tuzish orqali qo'yildi. Ushbu birjani tuzish to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi bir vaqtning o'zida uchta birjaga kross-a'zolik huquqini ta'minladi. Hamkorlik hosila instrumentlari bozorlariga (forvard, fyuchers, opsion bozorlari), kliring va hisob-kitoblar jarayoniga ham tarqaldi.

Ayni vaqtda, AQSHning birjadan tashqari savdo tizimi NASDAQ global ahamiyatiga ega bo'lgan xalqaro qimmatli qog'ozlar bozoriga aylanib bormoqda. U amerika bozorida muvaffaqiyatli tarzda faoliyat yuritish bilan birga, jahonning 10 ta yirik fond birjasidan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

NASDAQ aksiyalar savdosining hajmi va o'sishi sur'ati bo'yicha Nyu-York fond birjasini ortda qoldirdi.

Listing va delisting.

Listing – bu qimmatli qog‘ozlarni birjaga qo‘yish, ya’ni joylashtirishdir. Qimmatli qog‘ozlar listingga qo‘yilgan bo‘lsa, birja ro‘yxatidan o‘tgan bo‘lsa, ularni savdoga qo‘yish mumkin.

Delisting – bu qimmatbaho qog‘ozlarni birjaning yoki kompaniyaning o‘z qaroriga binoan ro‘yxatdan chiqarilishi, ya’ni listing imtiyozlaridan to‘la mahrum bo‘lishidir.

Birjada qimmatli qog‘ozlar bilan oldi-sotdi operatsiyalarini faqat vositachilar bajaradi. Ularga jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar, investitsiya kompaniyalari, brokerlik firmalarning topshirig‘i bilan brokerlar bitimlarni amalga oshirib qimmatli qog‘ozlarni sotib oladi yoki o‘zining hisobidan keyinchalik qayta sotish uchun xarid qiladi.

Fond birjasiga qimmatli qog‘ozlar olib kelinmaydi. Uning borligini broker qo‘lidagi hujjatlar, sertifikatlar bilan tasdiqlashi zarur.

Birjada qimmatli qog‘ozlar to‘plarda savdoga qo‘yiladi. Birjada faqat listingda qayd qilingan qimmatli qog‘ozlar sotiladi. Baho fond birjasida talab va taklifdan kelib chiqqan holda ochiqdan ochiq o‘rnatilib, birja tablosida e‘lon qilib turiladi. Birjada uch tomon qatnashadi. Bir tomonda birja, emitentlar va tadbirkorlar, ikkinchi tomonda vositachilik haqi evaziga mijozlarning topshirig‘ini bajaruvchi brokerlar va uchinchi tomon qimmatli qog‘ozlarga muhtoj shaxslar. Har uchchala tomonning manfaatini birlashtiruvchi joy – bu fond birjasidir.

Birja kotirovkasi – bu birjada sotiladigan qimmatli qog‘ozlarning e‘lon qilingan narxi.

Birja indeksleri – bu qimmatli qog‘ozlarning birjadagi harakatini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Professionallar fond bozorida faoliyat ko‘rsatish jarayonida turli «o‘yinlarni» qo‘llaydilar.

«*Ayiq*lar» o‘yini – daromad olish maqsadida qimmatli qog‘ozning bozor narxini pasaytirishga qaratilgan jarayon. Professional ma’lum qimmatli qog‘ozning bozor narxini pasayishini oldindan sezgan holda uni ma’lum muddatga qarzga olib turadi. Qarzga olingan qimmatli qog‘ozning narxi pasaymasdan payt poylab darrov sotib yuboriladi.

Qarz muddati yetib kelgan qimmatli qog‘ozning narxi pasayib ketadi va shu pasaygan narx bo‘yicha «ayiq» qarzga olgan qimmatli qog‘oz uchun o‘z qarzini to‘laydi.

Bunda, «ayiq»ning daromad qarzga olingan qimmatli qog'ozni sotish narxi va qarzni to'lash vaqtida uning bahosi tafovuti ko'rinishida ifodalanadi.

«*Buqa*» – qimmatli qog'ozlarni naqd pulga sotib oladi va ularni qimmatroq narxda sotish maqsadida bozor narxining ko'tarilishini poylab turadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida bank faoliyatining umumiy asoslari Rossiya Federatsiyasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida aks ettirilgan. Rossiya banklarining bank operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi litsenziyasi banklarga qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, sotib olish, hisobini yuritish, saqlash va boshqa operatsiyalarni quyidagi turlarini amalga oshirish imkoniyatini beradi:

- to'lov hujjati (veksel, chek) funksiyasini bajarish;
- pul mablag'larini jamg'arma va bank schyotlariga jalb qilish (depozit vajamg'arma sertifikatlarini)ni mo'ljallamoq.

O'zbekiston banklari Markaziy bankdan olingan bosh litsenziyaga muvofiq, fond bozorida operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega bo'ladi.

Bank maxsus litsenziya asosida federal qonunlarga muvofiq ravishda qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat yuritish huquqiga ega. Bank qimmatli qog'ozlar bozorida o'z faoliyatini tashkil qilishi uchun litsenziyani qo'lga kiritish uchun o'z shtatida har bir operatsiya turi bo'yicha (kamida) bitta FKSB tomonidan berilgan kvalifikatsiya attestatiga ega bo'lgan mutaxassis bo'lishi shart.

Qimmatli qog'ozlar bozoridagi bank faoliyati rangbarangdir.

Brokerlik faoliyati - bu qimmatli qog'ozlar bilan ishonchli shaxs yoki komissiya a'zosi sifatida bitim tuzish, topshiriq shartnomasi yoki komissiya asosida amalga oshadi.

Dillerlik faoliyati – bu qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish – sotib olish bitimini amalga oshirish.

Depozitar faoliyati – bu qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qimmatli qog'oz huquqini o'tkazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish. Depozitariya xizmatidan foydalanuvchi tomon deponent deyiladi. Deponent nomiga qimmatli qog'ozlar harakatining hisobini yurituvchi depo schyoti ochiladi. Qimmatli qog'ozlar bilan banklararo operatsiyalarni amalga oshirish

uchun banklar bir- birlarida depo («loro» va «nostro») schyotlari ochiladi. Depozitar va mijoz o'rtasida ochiq yoki yopiq saqlash yo'llari aks ettirilgan shartnoma tuzilgan bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarni ochiq saqlash usuli – bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish huquqini shunday registratsiya qilish yo'li, qaysiki, deponent depozitariyga alohida nishonalarsiz (nomer, razryad, seriya) faqatgina ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozga topshiriq berishi mumkin. Saqlashning yopiq usulida depozitariy depo schyotidagi mavjud aniq qimmatli qog'oz bo'yicha deponentning barcha topshiriqlarini qabul qilish va bajarishga majbur.

Ishonchli boshqaruv bo'yicha faoliyat (trast) bankning o'z nomidan amalga oshiriladi va egaligi jihatidan boshqa shaxsga tegishli bo'ladi, ishonchli boshqaruvni quyidagilar bilan amalga oshirish mumkin:

- qimmatli qog'ozlar bilan;
- pul mablag'lari bilan (qimmatli qog'ozga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lsa);
- qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida qo'lga kiritilgan pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar bilan.

Trast (agentlik) xizmatlari tijorat banklari bilan mijoz o'rtasidagi shartnoma asosida ko'rsatiladi. qimmatli qog'ozni saqlash uchun depo schyoti ochiladi. Ko'rsatilgan xizmat uchun bank komission haq undiradi. Bank, shuningdek qimmatli qog'ozlar bilan bajarilgan operatsiyalar uchun to'lovni o'rnatadi. qimmatli qog'ozlar portfelining shakllanishi va uni boshqarish uchun ularga doimiy axborotlar oqimi va ish analizi kerak bo'ladi, hamma investor ham bu muammoni o'zi hal qila olmaydi. Mahsus trast bo'limlariga ega bo'lgan banklar xavfsizlik, daromadlilik va likvidlilik talablariga javob beradigan qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishga yordam beradilar.

Banklar qimmatli qog'ozlarni birlamchi joylashtirish bo'yicha ham xizmatlar ko'rsatishi mumkin: aksiyalarni moliya bozoriga joylashtirish (anderrayting), aksionerlar reestrlarini yuritish, yillik foydani to'lash.

Kliring faoliyati – bu faoliyat o'zaro majburiyatlarni aniqlash bo'yicha (yig'im, sverka, qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitim axboroti korrektirovkasi va bular bo'yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

Aksionerlik tijorat banki o'zining shaxsiy qimmatli qog'ozlarini

ustav kapitalini oshirish yoki mablag'larni o'zlariga jalb qilish maqsadida chiqarishlari mumkin.

Shu yo'l bilan bank qimmatli qog'ozlar bozoriga moliyaviy vositachi (broker), moliyaviy investor (diler) va qimmatli qog'ozlar emitenti sifatida qatnashishi mumkin.

REPO operatsiyalari.

REPO operatsiyasi – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish). REPO shartnomasining birinchi qismida sotuvchi kreditlanadi va ikkinchi qismida pul mablag'lari egasiga ortig'i bilan qaytariladi. Qimmatli qog'ozlar egaligini huquqiy berish ma'lum vaqtga kreditni ta'minlangan qiladi va riskni kamaytiradi.

Haqiqiy REPO va sotuv turidagi REPO qayta sotib olish bilan farqlanadi. Haqiqiy REPO faqatgina tomonlar o'rtasida REPO bitimini tuzish to'g'risidagi bosh shartnoma bo'lgandagina tuziladi. Bunday shartnomada tomonlarning huquq va majburiyatlarini hamda ular o'rtasidagi hisob-kitob qoidalari aniq ko'rsatiladi. Haqiqiy REPOning foizli daromadlari sotish va qaytib sotib olish turidagi REPOnikidan yaqqol farq qiladi.

Banklar mustaqil ravishda investitsiya va savdo portfelini shakllantirish tartibini o'rnatadi shu bilan birga qimmatli qog'ozni bir portfeldan ikkinchisiga o'tkazishni ham.

Odatda qimmatli qog'ozlar kutilgan daromadni keltirmasa va keltirish kutilmasa, shuningdek u o'z oldiga qo'yilgan vazifani bajarib bo'lsa yoki moliyaviy resurslarni ishlatilishini yaxshiroq yo'llari paydo bo'lsa ular sotiladi.

Moliya bozorida ishtirok etuvchi KTI bank boshqaruvining umumiy shartlariga bo'ysungan holda axborotlarni sir saqlaydi.

Bankning qimmatli qog'ozlar portfelining strukturasi

Qimmatli qog'ozlar portfeli			
Investitsiya portfeli	Savdo portfeli		
Foiz va dividend shaklida	qaytarib	sotish	REPO operatsiyalari
foyda olish maqsadida olingan	bo'yicha	qimmatli	bo'yicha olingan qimmatli
qimmatli qog'ozlar	qog'ozlar		qog'ozlar

Moliya bozorida ishtirok etuvchi KTi bank boshqaruvining umumiy shartlariga bo'ysungan holda axborotlarni sir saqlaydi.

Qimmatli qog'ozlarning bozor koterovkasiga ega bo'lgan turiga ularning qadrsizlanishi bo'yicha rezervlarni hosil qilish maqsadida chiqarilgan emission qimmatli qog'ozlar kiradi, quyidagi shartlarga javob beradigan:

a) qimmatli qog'ozlar bozorida savdo tashkillashtiruvchi orqali yoki fond birjasida amal qilish uchun ruxsat, bunda davlat komissiyasi qimmatli qog'ozlar bo'yicha tegishli litsenziyani bergan bo'lishi kerak, xorijiy fond birjasi yoki savdo tashkiloti uchun – milliy vakolatli organ;

b) yuqorida ko'rsatilgan fond birjasi yoki savdo tashkiloti hisobot oyi oboroti miqdori 20 ming yevrodan kam bo'lmasligi kerak;

v) bozor narxi to'g'risida axborotning ochiqligi, ya'ni unga kirish uchun qonunchilik asosida foydalanuvchidan maxsus huquq (imtiyoz) talab qilinmaydi.

Bozor narxi deganda bitim bo'yicha bir fond birjasi yoki savdo tashkiloti kunidagi bir qimmatli qog'ozning o'rtacha o'lchangan narxi tushuniladi. Agar qimmatli qog'oz to'zish sanasi yoki bitimning rezerv korrektirovkasi ikki yoki undan ortiq fond birjalarida amalga oshirilgan bo'lsa, unda bozor narxi hisobot oyida eng katta oborotni fond birjasidan olinadi.

K.T. hisobot oyining natijalari bo'yicha oldin tuzilgan rezervlarning korrektirovkasini qimmatli qog'ozlarni miqdori va bozor narxini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Agar qimmatli qog'ozlarga bank mablag'i qo'yilgan bo'lsa, hisobot oyi natijalari bo'yicha ularni qadrsizlanishiga rezervlar tuzish uchun mo'ljallangan bozor koterovkasini qimmatli qog'ozlarga tegishli bo'lsa, hisobot oyini oxirgi ish kunidagi bozor narxi qimmatli qog'ozlarning ikki marta kamaygan amaldagi narx bo'yicha olinadi.

Bozor koterovkali qimmatli qog'ozlarga aksiyalarni olib borishda ularni qadrsizlanishiga rezerv hisoblash uchun ushbu emitent bir qancha chiqargan va turli davlatnomerli aksiyalar bo'yicha tuzilgan bitimlar hisobot oyi bozor oboroti qimmatli qog'ozlarga ruxsat beriladi. Rezerv har bir olingan qimmatli qog'ozlar paketini, ularning balans qiymatidan kelib chiqqan holda to'zilishi kerak bir turdagi qimmatli qog'ozlarning o'rtacha qiymatidan kelib chiqqan holda

rezerv shakllantirishga ruxsat berilmaydi .

Agar hisobot oyi natijalari bo'yicha bank rezidentlari va boshqa yuridik shaxs rezidentlar chiqargan qarz majburiyatlari va aksiyalar qayta sotishga va investitsiyaga olingan bo'lsa unda ular bozor korektirovkasiga ega kategoriyadan koterovkalanmaydigan kategoriya o'tkaziladi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha yuzaga keluvchi turli xil risklarni qoplash uchun tashkil qilinadigan rezervlarda avvalambor qimmatli qog'ozlarning tannarxidan past bo'lmagan bozornarxi bo'lishini e'tiborga olish kerak.

Bu holda qimmatli qog'ozlarni balans tannarxi va ularni qayta baholash bo'yicha narx o'rtasidagi farqdan kam bo'lmagan rezerv tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tashkil qilingan rezervlarni samarali boshqarishda turli usullarda foydalanish mumkin.

Bu usullarni barchasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan olib boriladigan operatsiyalarni unga yuqori daromad olib kelishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Anderraying operatsiyalari. Investitsiya kompaniyasi faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri anderraying – qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki ularni sarmoyadorlar o'rtasida joylashtirish kafolatini berish – hisoblanadi. *Anderrayingga quyidagilar kiradi:* qimmatli qog'ozlarni chiqarish shartlarini belgilash, ularning yangi nashrlarini tayyorlash, qimmatli qog'ozlarni keyin sarmoyadorlarga qayta sotish uchun emitentlardan sotib olish, ularni joylashtirish kafolatini berishni tashkil etish.

Anderrayer – bu qimmatli qog'ozlarga xizmat ko'rsatuvchi va ularning birlamchi joylashtirilishiga kafolat beruvchi, qimmatli qog'ozlarni keyinchalik xususiy sarmoyadorlarga qayta sotish uchun emitentdan sotib oluvchi investitsiya muassasasidir.

Investitsiya kompaniyalari tomonidan anderrayingning amalga oshirilishini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin: qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishga tayyorlash, shu jumladan, emitent va bunga ko'maklashuvchi boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda nashrlarni rejalashtirish, muomalaga chiqariladigan qimmatli qog'ozlarni baholash, emitent hamda nazarda tutilayotgan sarmoyadorlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish va h.k.; qimmatli

qog'ozlarni taqsimlash, shu jumladan, emissiyaning bir qismini yoki butun summasini sotib olish, qimmatli qog'ozlarni sarmoyadorlarga sotish, mazkur qimmatli qog'ozni joylashtirish vaqtida uning bozor narxini qo'llab-quvvatlash; sotilgandan keyingi davrda qimmatli qog'ozning kursini ma'lum vaqt mobaynida qo'llab-quvvatlash (odatda bir yil); shuningdek, qimmatli qog'ozning kurs qiymati o'zgarishini tahlil va nazorat qilish, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.

Trast operatsiyalari. Trast-ingliz tilida "ishonch" degan ma'noni bildiradi. Bank jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida ishonch olingan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi. Trast operatsiyalari bank ishida va banklarning sanoat va iqtisodiyotning boshqa sohalari bilan aloqalarida katta rol o'ynaydi.

Trast operatsiyalarini banklarda paydo bo'lish tarixi yana bir bor tijorat banklariga bo'lgan ishonchni katta ekanligidan dalolat beradi. Sababi shundaki, juda badavlat insonlar tomonidan hali balog'at yoshiga yetmagan farzandlari nomiga qoldirilayotgan boyliklarni, ularning vafotidan so'ng boshqarish muammosini yuzaga kelishi banklarnig trast operatsiyalarini paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Banklar ushbu mablag'lari fazandlar balog'at yoshiga yetgunga qadar, ishonchli tarzda boshqaradilar.

Trast operatsiyalari asta-sekin banklarning korporativ mijozlari bilan bo'ladigan munosabatlariga ko'chdi.

Mijoznig qimmatli qog'ozlari portfelini yoki ushbu portfelning bir qismini hamda u bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larini boshqarish tijorat banklarining trast operatsiyalari tashkil qiladi.

Tijorat banklari trast operatsiyalarini amalga oshirish tufayli birinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, birjadagi operatsiyalarda foydalanishi mumkin bo'lgan uzoq muddatli moliyaviy resurslardan bahramand bo'la oladi. Ikkinchidan, trast operatsiyalariga bog'liq bitimlarni banklar o'z mijozlarining shartnomalari asosida amalga oshiradi, shuning uchun bitimlar qonunlar bilan cheklanmaydi. Uchinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan komission mablag'lar olib, o'zi boshqarayotgan qimmatli qog'ozlardan tushayotgan foydadan o'z ulushini oladi. To'rtinchidan, bank o'z sarmoyalari bilan emas, balki o'zgalar sarmoyalari bilan operatsiyalar o'tkazadi va faqat trast shartnomasi doirasidagina javobgar bo'ladi,

asosiy tavakkalchilik esa qimmatli qog'ozlar egasining zimmasida bo'ladi.

Tijorat banklari xilma-xil trast operatsiyalarini bajarishi mumkin: mijozlarning pul mablag'larini boshqarish, mijozlarning fond portfellarini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar paketlarini boshqarish; meroslar va xususiy trastlarni tasarruf etish, agentlik vazifalarini bajarish; obligatsiyalar chiqarish va to'lov muddati kelganda obligatsiyalarni to'lash fondlarini boshqarish; dividendlarni to'lashga qimmatli qog'ozlarni saqlashga, ularning harakatini hisobga olishga, ularni boshqa qimmatli qog'ozlarga almashtirib olishga oid, agentlik vazifalarini amalga oshirish; qimmatli qog'ozlarga va qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga oid tavakkalchilikni sug'urtalashda vositachilik qilish, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi yuzasidan buxgalterlik hisobi yuritish va hisobotlar tuzish, qimmatli qog'ozlar emitenti uchun transfert bo'yicha agent (qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga oluvchi) vazifasini bajarish va boshqalardir.

Qimmatli qog'ozlar bilan balans va nobalans operatsiyalari. Tijorat banklari asosan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni Respublika Fond bozorida yuqorida aytib o'tilgan qonunlardan tashqari «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlari asosida olib boradilar.

Qimmatli qog'ozlar bilan tijorat banklarining aktiv operatsiyalari deganda bank o'z yoki jalb qilingan boshqa mablag'larini har xil qimmatli qog'ozlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan qo'yilmalarni, mablag'larni bankdan chiqib ketishi va uning evaziga bankka bu mablag'lar qimmatli qog'ozlar sifatida qaytib kelishiga tushuniladi.

Banklarni aktiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

1. Aksiyalarga va korporativ qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish.
2. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMOlar) bilan operatsiyalarni bajarish.
3. Qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun kredit berish va hokazolar.

Aksiyalarga va qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish ya'ni, har xil aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish operatsiyalari hisoblanadi.

Ushbu operatsiyadan maqsad:

- birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini sotib olib, ulardan keladigan dividend orqali bankka daromad keltirish;
- ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini arzonroq narx bo'yicha sotib olib, qimmatroq narxda sotish (spekulyativ operatsiyalar);
- uchinchidan, aksiyadorlik jamiyatlari nazorat paketini sotib olib, ushbu aksiyadorlik jamiyati faoliyatini boshqarishda qatnashib, uning moliyaviy ahvolini yanada tiklab maksimal jihatda foyda olish.

Tijorat banklarni qimmatli qog'ozlar bilan passiv operatsiyalari deganda, shunday operatsiyalar tushuniladiki, unda bank qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni sotish bilan bog'liq operatsiyalar, buning evaziga bankka pul mablag'lari jalb qilish tushuniladi.

Banklarning passiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

- Aksiyalarni emissiya qilish.
- Depozit va jamg'arma sertifikatlarini chiqarish.
- Veksellarni joylashtirish.
- Obligatsiyalarni chiqarish.
- «Trast» operatsiyalarini bajarish va hokazolar.

Depozit va jamg'arma sertifikatlarini sotishdan tushgan arzon pul mablag'ini bankdagi boshqa har xil yo'nalishlarga joylashtiriladi va naqd pul tushumi ko'payadi, buning hisobiga emissiya miqdori kamayadi. Bank o'z operatsiyalarini aylangan muddatga o'rnatilgan qo'shimcha foiz to'lash yo'li bilan va obligatsiyalarini diskont yo'li bilan, ya'ni nominal miqdoridan past miqdorda sotishi mumkin.

Fond birjasi va depozitariylar faoliyati bilan bank tizimining o'zaro hamkorlik darajasi.

Depozitar faoliyati – bu qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qimmatli qog'oz huquqini o'tkazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish. Depozitariya xizmatidan foydalanuvchi tomon deponent deyiladi. Deponent nomiga qimmatli qog'ozlar harakatining hisobini yurituvchi depo schyoti ochiladi. Qimmatli qog'ozlar bilan banklararo operatsiyalarni amalga oshirish uchun banklar bir- birlarida depo («loro» va «nostro») schyotlari ochiladi. Depozitar va mijoz o'rtasida ochiq yoki yopiq saqlash yo'llari aks ettirilgan shartnoma tuzilgan bo'lishi mumkin. Qimmatli

qog'ozlarni ochiq saqlash usuli – bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish huquqini shunday registratsiya qilish yo'li, qaysiki, deponent depozitariyga alohida nishonalarsiz (nomer, razryad, seriya) faqatgina ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozga topshiriq berishi mumkin. Saqlashning yopiq usulida depozitariy depo schyotidagi mavjud aniq qimmatli qog'oz bo'yicha deponentning barcha topshiriqlarini qabul qilish va bajarishga majbur.

Investitsiya institutlari sifatida yuridik va jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin. Yuridik shaxs hisoblangan investitsiya muassasalarining faoliyati litsenziyalanishi lozim. Litsenziyalar 5 yil muddatga beriladi. Investitsiya institutlarining litsenziyalanishi ular faoliyatining davlat tomonidan nazorat qilinishini anglatadi. Jismoniy shaxslar qimmatli qogozlar bozorida investitsiya maslahatchisi va investitsiya vositachisi sifatida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun jismoniy shaxslar mahalliy hokimiyat idoralarida tadbirkorlar sifatida ro'yxatga olinishi hamda fond bozorini tartibga soluvchi organ tomonidan beriladigan malaka shahodatnomasiga va litsenziyaga ega bo'lishi lozim. Malaka shahodatnomasi 3 yil muddatga beriladi.

Iqtisodiy munosabatlarning murakkab sohasi hisoblanadigan qimmatli qog'ozlar bozorini nafaqat institutsional va funksional tomonlarini rivojlantirish, balki undagi ishtirokchilar faoliyatini tartiblash, muvofiqlashtirish va nazorat qilishning samarali mexanizmini shakllantirish lozim.

1. Bugungi kunda qimmatli qog'ozlar bozorini samarali muvofiqlashtirish jarayonlari kechayotgan O'zbekistonda mamlakat uchun jahonda umumiy tarzda qabul qilingan andozalarga mos keladigan, jahon tajribasi bilan chuqur ishlab chiqilgan, barcha afzalliklarni o'ziga singdirgan va shu bilan bir vaqtda milliy mentalitetni, milliy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda o'z-o'zini muvofiqlashtirish mexanizmini ishlab chiqish zarurdir. Bu mexanizm, jahon tajribasiga ko'ra, asosiy rolni o'z – o'zini muvofiqlashtiruvchi nodavlat-tijorat tashkilotlar o'ynaydi. Bu tashkilotlar oldida bir qator yechimini kutayotgan muammolar mavjud.

Hozir vujudga kelgan sharoitda Qimmatli qog'ozlar bozori hamda moliya bozorining boshqa vositalari muammolariga yuzaki yondashish

xavfi mavjud. Vaholanki, G'arbda mazkur soha bo'yicha to'plangan boy amaliy va tarixiy materialni umumlashtiruvchi tahlillovchi bir qator raqobatbardosh nuqtai-nazarlar va nazariyalar yaratilgan. O'zbekiston uchun o'ziga xos yo'lni to'g'ri tanlash shuning uchun ham dolzarbki, bu yerda me'yoriy huquqiy ba'zi vositalar yordamida birlamchi qimmatli qog'ozlar bozori yaratildi hamda aksiyadorlik jamiyatlarining tuzilishi xususiylashtirishning amalga oshirilishi tufayli bu bozorda haddan tashqari ko'p massa jamlandi. Investitsion vositachilar instituti shakllanmoqda; unda xususiylashtirish investitsiya fondlari faol ishtirok etmoqda. Shunday qilib, shart-sharoit yaratildi, endi gap qimmatli qog'ozlar bozorining ishlashida qoldi, qimmatli qog'ozlar muomalasi rivojlanishi uchun ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish zarur. Banklarning qimmatli qog'ozlar bog'liq operatsiyalarining nazariy asoslari O'zbekiston Respublikasining qimmatli qog'ozlar bozori modeli tamoyillariga asoslangan, ijtimoiy yo'naltirilgan, bozor iqtisodiyotiga o'tish mamlakat iqtisodiy rivojlanish strategiyasining yaxlit ekanligi hozirgi kundagi haqiqatdir. O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlar bozori bozor iqtisodiyoti tizimining moliyaviy mexanizmi bo'lib, aholi va xo'jalik subyektlarini vaqtincha bo'sh mablag'larining aylanishiga keng imkoniyatlar yaratadi. Jumladan, qimmatli qog'ozlarning har bir egalari fuqaro yoki yuridik shaxs bo'lishidan qat'iy nazar tadbirkorlar harakatiga taaluqli shaxs bo'lib qoladi. Ushbu bozorga kirishda motivatsiya mexanizmlari, turtkilari bo'lib iqtisodiy o'zgarishlar, siyosiy masalalarning hal qilinishi, qimmatli qog'ozlarning kurs qiymati dinamikasi, tijorat banklarini fondlarining miqdori, qimmatli qog'ozlar bo'yicha taklif etilayotgan foydaning miqdorlari xizmat qiladi.

Qator olimlar tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi investitsiya faoliyati bozoridagi investitsiya faoliyati vositalarini o'rganib chiqqan va ularni quyidagi ikki sinfga bo'lgan. Bu bo'yicha ilmiy ishlar nashr etilgan. Masalan, Piter Rouz, banklarning qimmatli qog'ozlar:

- 1) pul bozori instrumentlari;
- 2) kapital bozor instrumentlari. U investitsiya faoliyatini asosiy yo'nalishiga veksell va obligatsiyalar jalb qilish taklifini bergan.

O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 27-iyunda qabul qilingan

«Qimmatli qogʻozlar bozori toʻgʻrisida»gi Qonuni 3 – moddasiga muvofiq, «Qimmatli qogʻozlar – hujjatlar boʻlib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi oʻrtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad toʻlashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga oʻtkazish imkoniyatini nazarda tutadi.

Qimmatli qogʻozlarni qiymati Oʻzbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi».

Qimmatli qogʻozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, oʻz qiymatiga ega boʻlgan, sotish, sotib olish va toʻlovini amalga oshirish mumkin boʻlgan maxsus hujjatlar (qimmatli qogʻozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bogʻliq. Qimmatli qogʻozlar oʻzida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish-sotish va boshqa bitimlarning obyekti boʻladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbayi boʻlib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir koʻrinishidagi hujjatdir. Qimmatli qogʻozlar turli subyektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 5 guruhga boʻlinadi:

1. Hukumat.
2. Davlat korxonalari.
3. Xususiy sektor.
4. Markaziy bank.
5. Chet el subyektlari.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan soʻng 1993-yil 2-sentyabrida Oliy Kengash tomonidan «qimmatli qogʻozlar va fond birjasi toʻgʻrisida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qimmatli qogʻozlar bozorini tashkil qilish boʻyicha birinchi va asosiy hujjat boʻldi. Keyinchalik bu qonunga 5 marotaba qoʻshimcha va oʻzgartirishlar kiritildi (1994-yil 23-sentyabrida, 1995-yil 22-dekabrida, 1999-yil 26-aprelida, 30-avgustida, 27-dekabrida).

Bu qonunga asosan, Oʻzbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qogʻozlar chiqarilishi va muomalada boʻlishi mumkin:

1. Aksiyalar.
2. Obligatsiyalar.
3. Xazina majburiyatlari.

4. Depozit sertifikatlari.
5. Veksellar.
6. Qimmatli qog'ozlar hosilalari, ya'ni opsiyon va fyucherslar kiradi.

Shu bilan birgalikda, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96 moddasiga binoan qimmatli qog'ozlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Chek.
2. Depozit va jamg'arma sertifikatlari.
3. Bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg'arma daftarchasi.

4. Konosament.
5. Obligatsiyalar.
6. Veksellar.

Qimmatli qog'ozlarning bu turlariga qisqacha ta'rif beramiz:
Aksiya – bu qimmatli qog'oz bo'lib:

- ✓ harakat muddati cheklanmagan;
- ✓ huquqiy yoki jismoniy shaxs tomonidan Aksionerlik jamiyatiga muayyan hissa qo'shgan ulushini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini guvohlovchi;
- ✓ aksiya bo'yicha dividend ko'rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

Obligatsiya – bu «Obligo» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi. Emitentga obligatsiya egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini kiritganligi va unda ko'rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo'shimcha foiz to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir. Obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi.

Xazina majburiyatlari – uning egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini byudjetga kiritganligi va uning butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir.

Depozit sertifikatlari – bu jamg'armachining bankka qo'ygan pul mablag'ini ifodalovchi va muomala muddati tugaganidan keyin qo'ygan pul mablag'ini hamda foyda sifatida ustama foizini huquq va imkoniyatini beruvchi qimmatli qog'ozdir. Depozit sertifikati bank

tomonidan beriladi.

Veksel – qarz majburiyati bo‘lib, veksel beruvchining ushbu vekselni ko‘rsatilgan muddatda taqdim etganda, veksel ushlovchiga uning nominal qiymatini to‘lab berish guvohini beruvchi qimmatli qog‘oz va to‘lov vositasidir.

Qimmatli qog‘ozlar hosilalari – bular shunday qimmatli qog‘ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko‘rsatkichlari bilan, ya‘ni bozor indekslari bilan bog‘liqdir. Qimmatli qog‘ozlar hosilalari – «opsion» yoki «fyucherslar» ko‘rinishida bo‘ladi.

Konosament – yuk tashuvchi tomonidan yuk egasiga, yukni dengiz orqali olib o‘tishga qabul qilinganligini guvohlovchi va yuk qabul qiluvchiga yukni yetib borish portida taqdim qilish majburiyatini tasdiqlab beruvchi hujjatdir.

Mamlakatimiz hududida muomalaga chiqarilishi mumkin bo‘lgan qimmatli qog‘ozlarni mulkchilikka munosabatiga (ulushli), qarz munosabatiga qarab va qimmatli qog‘ozlarning hosilalariga bo‘lish mumkin.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, qimmatli qog‘ozlar puldan farqli o‘z xususiyatlariga ega. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Likvidlik (samaradorlik).
2. Foydalilik.
3. Ishonchlilik darajasi.
4. Kapitalni oshirish manbayi.
5. Risk (qaltislik).

Qimmatli qog‘ozlar bog‘liq operatsiyalarining banklar faoliyatida tutgan o‘rni.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar qo‘yilmalariga nisbatan hukumatimiz va Markaziy bank tomonidan O‘zbekiston Respublikasi cheklov va talablar o‘rnatilgan bo‘lib, bundan ko‘zlangan asosiy maqsad, tijorat banklarining likvidliligini va to‘lovga layoqatliligining barqaror holatini saqlab turish hamda mijozlar oldidagi majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarilishini ta‘minlash hisoblanadi.

Bular quyidagilardan iborat:

1. Bankning bir korxonaga ustav kapitaliga, shuningdek, shu korxonaning boshqa qimmatli qog‘ozlariga qo‘yilmalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak;

2. Bankning barcha emitentlar ustav kapitali va boshqa qimmatli qog‘ozlariga investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ

kapitalining 15% dan oshmasligi kerak;

3. Bankning oldi – sotdi uchun nodavlat qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalari birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 25 % dan oshmasligi lozim;

4. Banklar to‘g‘ridan – to‘g‘ri, bevosita va bilvosita korxonalar (moliyaviy muassasalar va xususiylashtiriladigan korxonalardan tashqari) ustav kapitalining 20 % dan ortiq qismiga ega bo‘lishi mumkin emas.

Yuqorida keltirilgan banklar tomonidan qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilmalarni amalga oshirishlariga doir cheklovlar O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 19-dekabrda ro‘yxatga olingan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan “Tijorat banklar tomonidan qimmatli qog‘ozlar bilan o‘tkaziladigan operatsiyalariga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi Nizomda aniq belgilab qo‘yilgan. Mazkur Nizom talablariga mamlakatimiz iqtisodiyotida olib borilayotgan chuqur islohotlar natijasida hukumat tomonidan qabul qilinayotgan qaror va farmonlar bilan o‘zgartirishlar kirilgan.

Shuningdek, tijorat banklarining aksiyalari bo‘yicha jismoniy shaxslarning dividend tarzida olgan daromadlari 2010-yilning 1-yanvariga qadar soliqqa tortishdan ozod qilingan edi. Bu o‘z navbatida tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozorida ham investor, ham emitent sifatida faol ishtirok etishiga va boshqa xizmat turlarini (investitsiya vositachisi, investitsiya aktivlarini boshqaruvchi va investitsiya maslahatchisi) taklif etishini rag‘batlantiradi.

Shuningdek, ushbu qarorga asosan, 2008-yilning 1-yanvaridan boshlab 3 yil muddatga yuridik shaxslarning tijorat banklarining depozitlariga va qarz qimmatli qog‘ozlariga 1 yildan ortiq muddatga joylashtirishdan olingan foizli daromadlari soliqqa tortishdan ozod etildi.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faol ishtirokini shu bilan izohlash mumkinki, bugungi kunda ular sarmoya miqdori likvidlilik va barqarorlilik bo‘yicha yagona raqobatbardosh investorlar hisoblanadi. Ular vositachilik faoliyatini olib borgan holda boshqa iqtisodiy agentlarga nisbatan ko‘proq imkoniyatlarga ega bo‘ladi. Banklarning yana bir ustunligi shundaki, ular iqtisodiy xatar, bozordagi ahvolni malakali tahlil qilishi mumkin. Bozor iqtisodiyotiga

o'tish moliyaviy resurslarning fond bozorida tijorat banklarining faol ishtirokida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga muvofiq tijorat banklarining qimmatoli qog'ozalar bozorida quyidagi operatsiyalarni amalga oshirishiga ruxsat etilgan:

- qimmatli qog'ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va boshqalar) chiqarish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish, saqlash ular bilan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish;
- tovar yetkazib berish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqini olish, bundan talablarni inkassatsiya qilish;
- mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni: mablag'larni jalb etish va joylashtirish, qimmatli qog'ozlarni boshqarish va hokazo ishlarni bajarish;
- fond bozori ishtirokchilarga bu boradagi bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish.

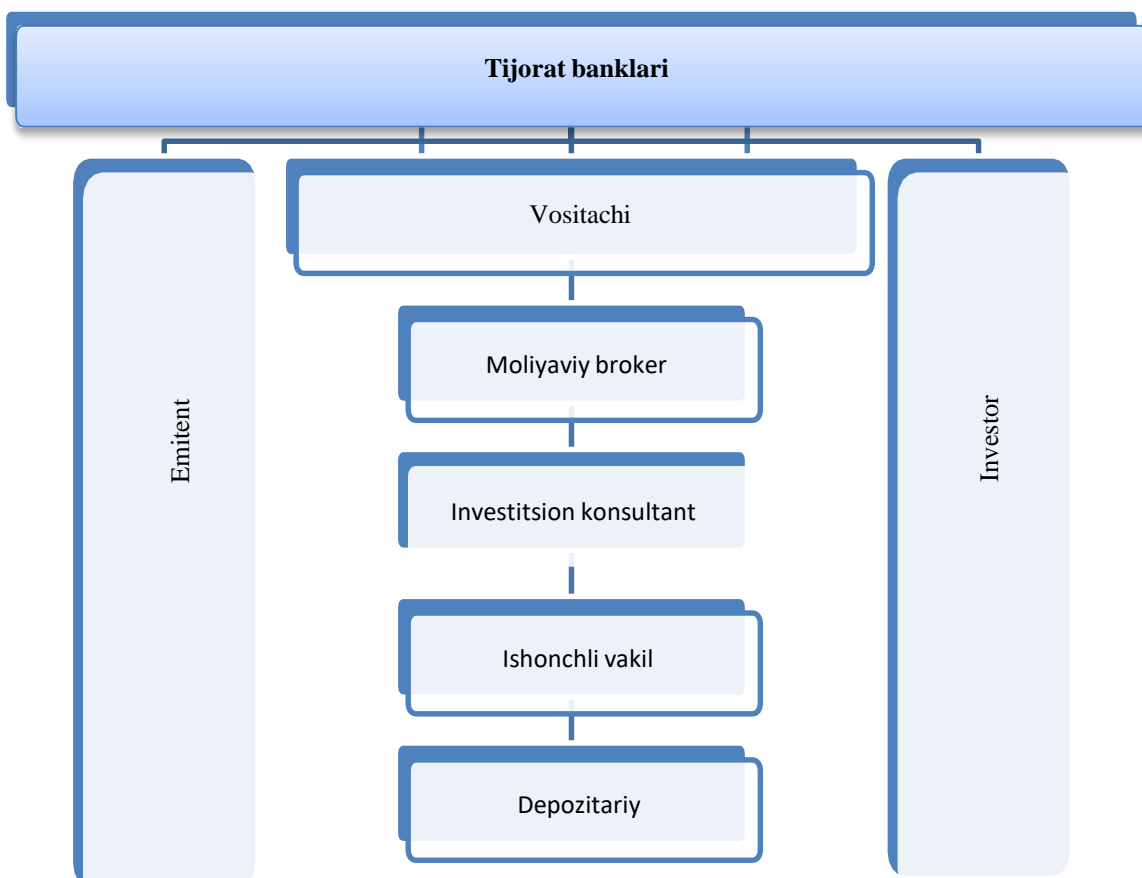
Bank siyosati bir yo'la ko'plab maqsadlarni ko'zlagan holda yuritiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatdan asosiy maqsadlari quyidagilardan iboratdir:

1. Qimmatli qog'ozlar chiqarish asosida an'anaviy kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo'shimcha pul resurslari jalb etish;
2. Qimmatli qog'ozlarga sarflangan o'z investisiyalaridan bankka to'lanadigan foiz va dividendlar evaziga va qimmatli qog'ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;
3. Mijozlarga qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko'rsatishdan foyda olish;
4. Erkin raqobat asosida bankning ta'sir sohasini kengaytirish hamda korxonalar va tashkilotlarning kapitallarida qatnashish evaziga yangi mijozlarni jalb etish;
5. Tanqis resurslardan bahramand bo'lish huquqini beradigan va bankniki bo'ladigan qimmatli qog'ozlar orqali shunday resurslardan foydalanish;
6. Bankning likvidlik mablag'lariga qo'yilmalarning daromadligini ta'minlagan holdaliklik zaruriy zaxirasini saqlab borish;
7. Mijozlarning qimmatli qog'ozlarni me'yorida olib sotishdan

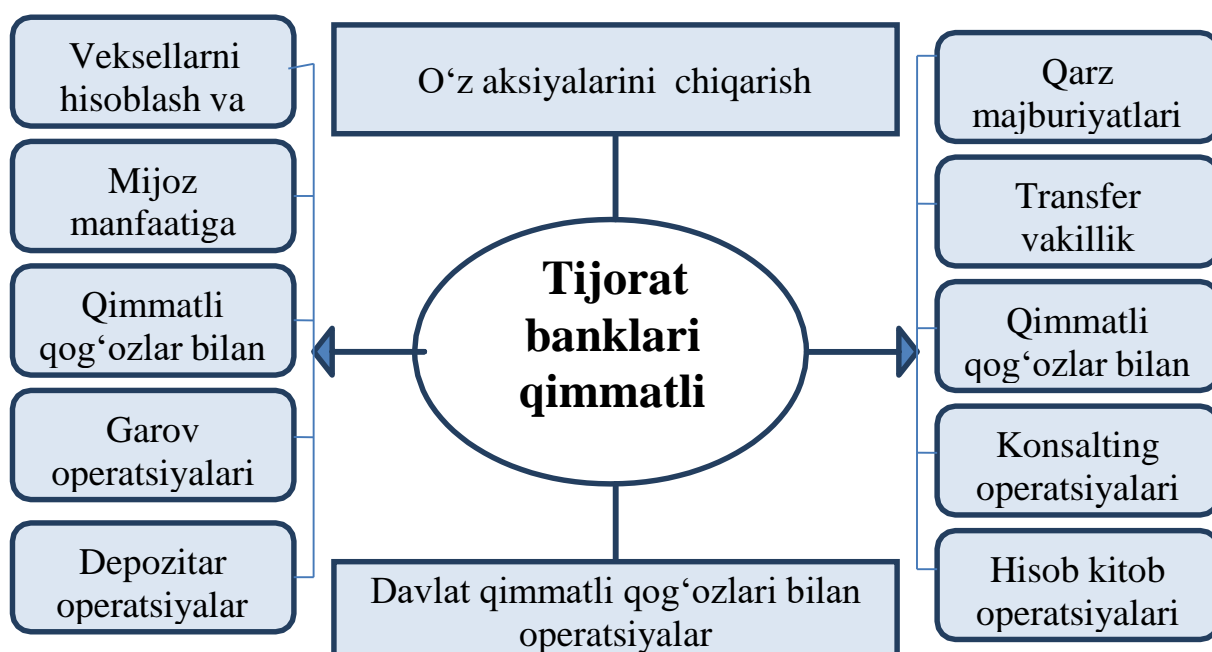
hamda moliyaviy tavakkalchiliklarini qimmatli qog‘ozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug‘urta qilish.

Banklar moliya bozori, ya’ni qimmatli qog‘ozlar bozorida ishtirok etish davrida fond birjalari bilan tengma-teng ravishda faoliyat olib bormoqda. Va buni amalga oshirish jarayonida bir qancha operatsiyalarni amalga oshirib keladi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tsak bo‘ladiki, umuman olganda banklar quyidagi operatsiyalarni amalga oshiradi buni esa quyidagi rasmlarda ko‘rishimiz mumkin.

Banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati

Bizga ma’lum hozirgi kundagi O‘zbekiston Respublikasidagi barcha banklar universal banklar hisoblanadi. Bu banklar birgina qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bir qancha operatsiyalarni bajarishga qodir. Shu bilan birgalikda, banklar bir vaqtning o‘zida ham emitent, ham vositachi, ham investr sifatida moliya bozorida ishtirok etadi

Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalari.

Qayd etib o'tilganidek, qimmatli qog'ozlar bozorining barcha qatnashchilari orasida banklar shu bilan farqlanadiki, ular bir vaqtning o'zida fond bozorining qonunchilik bilan ruxsat berilgan deyarli barcha moliyaviy vositalarida: aksiya, obligatsiya, depozit sertifikatlar va veksellarda emitentlar sifatida qatnashishi mumkin.

Har bir bank emissiya siyosati (qimmatli qog'ozlarni chiqarish) to'g'risida ishlab chiqilgan va Bank kengashi tomonidan tasdiqlangan Nizomiga ega bo'lishi kerak, unda majburiy tartibda quyidagi masalalar aks ettirilgan bo'lishi lozim:

- 1) bank emissiya faoliyatining strategiyasi va maqsadlari (ustav kapitalini shakllantirish, likvidlikni qo'llab-quvvatlash, qarz mablag'larini jalb etish);
- 2) bank tomonidan chiqarilishi rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turi va xillari, emissiya muddatlari;
- 3) qimmatli qog'ozlar likvidliligi va aylanishini qo'llab-quvvatlash;
- 4) qarz majburiyatlarining o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash.

Investitsion va moliyaviy maslahat berish. Banklar ko'p sonli mijozlariga ega bo'lib, ularga nafaqat kredit hisob-kitob xizmati

ko'rsatadi, balki ularga chet el sarmoyadorini tanlash, sarmoyadorlarga investitsiya obyektlarini tanlash bilan bogliq bo'lgan investitsion konsalting sohasidagi xizmatlar ko'rsatishni ham amalga oshiradi. Bunda banklar texnik-iqtisodiy jihatdan asoslab berilgan, potensial samaradorlik bahosini o'z ichiga olgan investitsiya loyihalarini ishlab chiqadi, xalqaro andozalarga muvofiq loyiha hujjatlarni tayyorlaydi, amalga oshiriladigan loyihalar doirasida marketing tadqiqotlari olib boradi. Bunda eng maqbul emissiya portfellarini shakllantirish, investitsiyalarni jalb etish dasturlarini ishlab chiqish, mijozning o'ziga kerak bo'lgan pul mablag'larini jalb etishi uchun yordam beradigan vositalarni tanlash, qimmatli qog'ozlar emissiyasi uchun biznes-rejalarni ishlab chiqish, moliyaviy vositalarning har xil turlari bo'yicha olinadigan daromadlari taxmin qilish va h.k. muhim bank xizmatlaridir. O'zbekistonda banklar o'z mijozlariga bepul, texnik xususiyatdagi ko'pgina og'zaki maslahatlarni berishadi.

Depozitar xizmat ko'rsatish. Bu vazifa xorijiy banklar amaliyotida mavjud. Tijorat banki, depozitariydagi kabi, mijozning qimmatli qog'ozlarini saqlaydi, ularga bo'lgan huquqlarini hisobga oladi, ularning harakati hisobini yuritadi. qimmatli qog'ozlarni saqlash uchun banklar mijozlarga "depo" hisobraqamini ochadi va depozitar xizmat ko'rsatish shartnomasiga muvofiq ular bo'yicha qonunchilikda ruxsat etilgan barcha operatsiyalarni amalga oshiradi. Banklar har xil turdagi korxonalar, shu jumladan, investitsiya fondlari uchun depozitariy vazifalarini amalga oshirishi mumkin. O'zbekistonda qonunchilikka muvofiq depozitar faoliyat faqat ixtisoslashgan investitsiya muassasalari-depozitariylar tomonidangina amalga oshirilishi mumkin. Banklar ushbu vazifani bajarish huquqiga ega emas.

Bir qancha mamlakatlarda banklar boshqaruvchi kompaniyalar vazifasini bajaradi. Ushbu vazifalarni banklar mijozlar bilan tuziladigan shartnomaga muvofiq amalga oshiradi. Bunda bank mijozning qimmatli qog'ozlar portfeli va uning barcha investitsiyalarini shakllantiradi hamda boshqaradi. Bu borada banklar investitsiya fondlariga ham xizmat ko'rsatishi mumkin.

Trast xizmatlari. Bu – banklar faoliyatining keng tarqalgan

sohasidir. Tijorat banklari tarkibida ushbu operatsiyalarni bajarish uchun maxsus trust-bo'limlar tuziladi. Ular xususiy mulkdorlar, shuningdek, firma va aksiyadorlik jamiyatlari uchun trust operatsiyalarini amalga oshiradi. Ularga aktivlar (mulk)ni tasarruf etish, aksiyadorlik jamiyatlari ishini boshqarish, vositachilik xizmati ko'rsatish kabilar kiradi.

Aktivlarni tasarruf etish. Bu – guruh operatsiyalarining eng ko'p tarqalganlariga pensiya, o'zaro va boshqa maqsadli fond (jamg'arma)larni boshqarish bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlar kiradi. Mazkur holda trust - bo'limning ishi mablag'larni biror maqsadli fondga va trust to'g'risidagi shartnomaga asosan oluvchilarga pul to'lash uchun mablag'larni to'plash, jamg'arish (akkumulyasiyalash)dan iborat. Alohida shaxslar uchun trust-bo'lim vasiyatnoma bo'yicha ishonchli shaxsga (vasiyatnoma ijrochisi sifatida) xizmat ko'rsatishi mumkin. Bir qancha hollarda trust-bo'lim firma tomonidan chiqarilgan obligatsiyalarning saqlanishini ta'minlaydigan qimmatli qog'ozlar egasi bo'lishi ham mumkin.

Kompaniya ishlarini yoki alohida shaxsning mulkini boshqarish. Bunday boshqarish vaqtinchalik, muvaqqat xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Korxonani qayta tashkil etilayotgan, qo'shilayotgan, sanatsiya qilinayotgan vaqtda katta tashkiliy, moliyaviy qiyinchiliklarni boshidan kechiradi yoki bankrot bo'ladi. Shunday paytda trust-bo'lim ishonchli shaxs sifatida kreditorlarga qarzlarni, byudjetga to'lanmagan soliqlarni to'laydi, korxonani tugatishga oid hujjatlarni rasmiylashtiradi, vakolatlik vazifalarini bajaradi va h.k. Xususiy shaxsning mulkini boshqarish trust bitim asosida yoki sud farmoyishi bo'yicha, odatda, ishonchli shaxs yoki uchinchi shaxs (masalan, layoqatsiz) bo'lgan benefitsiar foydasiga amalga oshiriladi. Mazkur holda bank o'z nomidan ish tutib, mulkning har xil turlarini boshqaradi, mablag'larning samarali qo'yilishini ta'minlaydi, bunday qo'yilmalardan tushadigan daromadni va trust bitimning asosiy summasini tasarruf etadi.

Agentlik xizmatlari. Bunda bank muayyan muddatga tuzilgan shartnoma asosida prinsipal deb ataluvchi o'z mijozini nomidan va uning topshirig'i bo'yicha harakat qiladi. Bu holda bank mulkni tasarruf etish huquqiga ega bo'lmaydi; mulkni tasarruf etish huquqi

prinsipalning o'zida qoladi, Vositachilik xizmatlari qimmatliklarni seyflarda saqlashdan iborat bo'lib, bunda bank mijozning topshirig'i bo'yicha qimmatliklarni oladi, saqlaydi va beradi yoki seyflarni ijaraga beradi, Mijozning o'zi bu seyflarda o'z qimmatliklarini, shu jumladan, qimmatli qog'ozlarini saqlaydi. Bank vositachilik xizmatlarini ko'rsatib, mijozning aktivlarini saqlaydi: uning ko'rsatmalariga asosan harakat qilib, aksiyalar bo'yicha dividendlar, obligatsiyalar bo'yicha foizlar olish, obligatsiyalarni to'lash, qimmatli qog'ozlarni almashtirish va h.k.ga doir operatsiyalarni bajaradi. Nihoyat, vositachilik xizmati ko'rsatish doirasida prinsipal aktivlarini boshqarish amalga oshiriladi, bunda bank mijozning topshirig'i bo'yicha investitsiyalashni amalga oshiradi, mijoz nomidan shartnomalar tuzadi, qimmatli qog'ozlarni beradi, ssudalar oladi, cheklar yozib beradi va imzolaydi, veksellarni indossatsiya qiladi, qimmatli qog'ozlar portfelining holatini tahlil qiladi, mijoz portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar kurslarini kuzatib boradi, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisini amalga oshiradi, ularning sug'urtasini rasmiylashtiradi va h.k.

Aksiyadorlar reestri (ro'yxati)ni yuritish. Odatda, bunday xizmat ko'p sonli aksiyadorlari bo'lib, bank mijozlaridan hisoblangan aksiyadorlik jamiyatlari foydalanadi. Aksiyadorlarning reestrini yuritib, bank aksiyadorlik jamiyati qatnashchilarining tarkibi, unda kuchlarning joylashishi, aksiyalar harakati va h.k. to'g'risida axborot oladi.

Veksel operatsiyalari – bank operatsiyalarining eng keng tarqalgan turidir. Ularga veksellar hisobini yuritish, veksellarni qayta hisoblash, vekselga ssuda berish, veksellarni inkasso qilish, veksellar domitsilyasiyasi, veksellarni avallash, veksellar aksepti, veksellar bilan amalga oshiriladigan forfeyting operatsiyalari kiradi.

Veksellar hisobini yuritish. Veksellar hisobini yuritish – bu veksel egasi tomonidan vekselni bankka indossament bo'yicha to'lov muddati kelguniga qadar berish (sotish) va buning evaziga hisob yuritish foizi yoki diskont deb ataladigan muayyan foiz chiqarib tashlangan holda, veksel summasini olishdir.

Forfeyting operatsiyalari. Forfeyting – bu mol (tovarlarni) yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha talablar qo'yish

huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni inkasso qilish xatarini qabul qilishdir. Forfeyting, odatda, eksportyoridan importyor tomonidan akseptlangan tijorat veksellarini sotuvchiga qaytib kelmasdan sotib olish shaklidagi tashqi savdo operatsiyalarini kreditlashda qo'llanadi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari boshqa turdagi boshqa operatsiyalardan tashkil topishi mumkin.

Bizga ma'lumki hozirgi vaqtga kelib banklar qimmatli qog'ozlar bilan ishtiroki fond birjalarida yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqda. Biz bu kabi o'zgarishlarni quyidagi ma'lumotlar asosida ko'rishimiz mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozoridagi bank faoliyati rangbarangdir.

Brokerlik faoliyati – bu qimmatli qog'ozlar bilan ishonchli shaxs yoki komissiya a'zosi sifatida bitim tuzish, topshiriq shartnomasi yoki komissiya asosida amalga oshadi.

Dillerlik faoliyati – bu qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish – sotib olish bitimini amalga oshirish.

Kliring faoliyati – bu faoliyat o'zaro majburiyatlarni aniqlash bo'yicha (yig'im, sverka, qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitim axboroti korrektirovkasi va bular bo'yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

Aksionerlik tijorat banki o'zining shaxsiy qimmatli qog'ozlarini ustav kapitalini oshirish yoki mablag'larni o'zlariga jalb qilish maqsadida chiqarishlari mumkin.

Shu yo'l bilan bank qimmatli qog'ozlar bozoriga moliyaviy vositachi (broker), moliyaviy investor (diler) va qimmatli qog'ozlar emitenti sifatida qatnashishi mumkin.

REPO operatsiyasi – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish). REPO shartnomasining birinchi qismida sotuvchi kreditlanadi va ikkinchi qismida pul mablag'lari egasiga ortig'i bilan qaytariladi. Qimmatli qog'ozlar egaligini huquqiy berish ma'lum vaqtga kreditni ta'minlangan qiladi va riskni kamaytiradi.

Haqiqiy REPO va sotuv turidagi REPO qayta sotib olish bilan farqlanadi. Haqiqiy REPO faqatgina tomonlar o'rtasida REPO bitimini tuzish to'g'risidagi bosh shartnoma bo'lgandagina tuziladi.

Bunday shartnomada tomonlarning huquq va majburiyatlarini hamda ular o'rtasidagi hisob-kitob qoidalari aniq ko'rsatiladi. Haqiqiy REPOning foizli daromadlari sotish va qaytib sotib olish turidagi REPOnikidan yaqqol farq qiladi.

Banklar mustaqil ravishda investitsiya va savdo portfelini shakllantirish tartibini o'rnatadi shu bilan birga qimmatli qog'ozni bir portfeldan ikkinchisiga o'tkazishni ham.

Nazorat savollari:

1. G'azna veksellari, majburiyatlar va obligatsiyalar investitsiya funksiyasini bajarishda qanday o'rin tutadi?
2. Sertifikatlar investitsiya funksiyasini bajara oladimi?
3. Bank aktsepti nima? Investitsiya funksiyasini bajarishda aktseptning afzallik va kamchiliklari nimada?
4. Kapital bozorida qo'llaniladigan majburiyat va obligatsiyalar pul bozorida qo'llaniladigan majburiyat va obligatsiyalardan qaysi afzalliklari va kamchiliklari bilan farq qiladi?
5. Qaysi turdagi qimmatli qog'ozlar vositasida bank investitsiya funksiyasini bajarishni xush ko'radi?
6. Investitsiya vositalarini tanlash jarayoniga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
7. Investitsiya portfelini diversifikatsiyalashdan maqsad nima?
8. Komission operatsiyalar deganda nimani tushunasiz va ularning qanday turlarini bilasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekistan, 2018 y.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Markaziy bank to‘g‘risida»gi qonuni. 15.11.2019, №O‘RQ-582.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi (yangi tahriri) qonuni. 22.10.2019, №O‘RQ-573.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. 2019 yil 07 noyabr, №O‘RQ-580.
5. O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019 yil 07 noyabr, №O‘RQ-578
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2019 yil 14 yanvardagi PF-5630-sonli farmoni
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296 sonli farmoni. 2018 yil 9 yanvar.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947 sonli farmoni. 2017 yil 7 fevral.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 yanvardagi PF-5635-son, “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” farmoni.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-3620 sonli farmoni. 2018 yil 23 mart.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3270 sonili qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2011-2015 yillarda

respublika bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ 1438- sonli qarori. 2010 yil 26 noyabr.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va investisiyaviy faolligini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-1317-sonli qarori. 2010 yil 6 aprel.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ 2344-sonli qarori. 2015 yil 6 may.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish kafolat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida»gi PQ-2768-sonli qarori. 2017 yil 10 fevral.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Pul muomilasini yanada takomillashtirish va bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitoblarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2777-sonli qarori. 2017 yil 15 fevral.

18. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.

19. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 104 b.

20. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 56 b.

21. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 48 b.

22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “O'zbekiston Respublikasida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori, 31.08.2020, №3281.

23. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2020 yil 15 fevraldagi 3/12-son qaroriga ilova “O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomi

24. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Tijorat banklarida korporativ boshqaruv to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirishlar kiritish haqida”gi qarori, 26.02.2019, №943-5.

25. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “O‘zbekiston Respublikasi banklarida depozit operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi yo‘riqnomaga o‘zgartirishlar kiritish haqida”gi qarori, 19.03.2019, №2711-4.

26. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi qarori, 06.03.2019, №2693-5.

27. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. T.: Moliya. 2017 yil. 148-bet.

28. Azizov U.O‘., Qoraliyev T.M. va b. Bank ishi. Darslik. T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2016 yil, 760 b.

29. Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф О.И. Лаврушина – М.: КНОРУС, 2015. – 768 с.

30. Деньги, кредит, банки. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2015. – 560 с.

31. Костерина Т.М. Банковское дело: учебник для бакалавров. М.: Юрайт-Издат, 2012. 345 с.

Internet saytlari

32. www.ahbor-reyting.uz – (“Ahbor-Reyting” reyting agentligi sayti)

33. www.cbu.uz (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy vev sayti).

34. www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi rasmiy vev sayti).

35. www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy vev sayti).

36. <https://www.uzse.uz> - “Toshkent” Respublika fond birjasi rasmiy sayti ma’lumotlari.

МУНДАРИЖА

KIRISH.....	3
1-MAVZU. BANK ISHI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI	6
2-MAVZU. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA BOSHQA KREDIT MUASSASALARI.....	14
Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari.....	14
O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari.....	21
Tijorat banklarining funksiyalari va operatsiyalari.....	30
3-MAVZU. TIJORAT BANKLARINI TASHKIL ETISHNING HUQUQIY VA IQTISODIY ASOSLARI.....	46
Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.....	46
Banklarni litsenziyalash tartibi.....	47
4-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING PASSIV OPERATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLA-SHISHI.....	74
Tijorat banklarining resurslari, ularning tarkibi va tavsifi....	74
Tijorat banklari resurslari tarkibi.....	76
5-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING AKTIV OPE-RATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLA-SHISHI.....	98
Bank aktivlari, ularning mohiyati va mazmuni.....	98
Bank aktivlari tarkibi va ularni balansda joylashishi.....	103
6-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING VALYUTA OPERATSIYALARI.....	109
Valyuta va valyuta kursi tushunchasi.....	109
Valyuta kursiga ta’sir etuvchi omillar.....	112
O‘zbekiston Respublikasi valyuta bozorining shakllanishi...	124
7-MAVZU. TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG‘OZLAR BILAN OPERATSIYALARI.....	127
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	155

**Mamadiyarov Zokir Toshtemirovich,
Kurbanbekova Mohichehra Turobjonovna,
Maxmudova Muxlisa Qodirjon qizi**

BANK ISHI

**Toshkent – «Innovatsion rivojlanish
nashriyot-matbaa uyi» – 2021**

Muharrir:	M. Mirkomilov
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
Nashr.lits. 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 08.10.2020.
Bosishga ruxsat etildi 12.07.2021.
Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.
Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 11,0. Nashriyot bosma tabog‘i 10,0.
Tiraji 50. Buyurtma №.98**

**«Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh., Olmazor tumani,
Universitet ko‘chasi, 7-uy.**